

Kleine mensen, grote belangen

*Een onderzoek naar verliesverwerking van kinderen in
echtscheidingssituaties en de rol van de hulpverlener daarin*

Stijn van Dongen en Marije Langerveld

27 juni 2013

Colofon

Opdrachtgever en begeleider
Esther Beldman

Studenten
Stijn van Dongen
Marije Langerveld

Opleiding
Christelijke Hogeschool Ede
Maatschappelijk Werk en Dienstverlening

Afstudeerbegeleider
Deja Bosch

Eerste beoordelaar
Wilfred Vollbehre

Ede, 27 juni 2013

©2013, Christelijke Hogeschool Ede

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers.

Praktijk voor Kindertherapie

Inhoudsopgave

Samenvatting	6
Voorwoord	7
Leeswijzer	8
1. Opbouw verslag	8
2. Begrippenkader	8
Inleiding	10
1. Aanleiding onderzoek.....	10
1.1 Praktijk voor Kindertherapie	10
2. Beschrijving en achtergrondprobleem	10
3. Relatie met verdiepingsminor en competenties	11
3.1 Marije	11
3.2 Stijn	12
4. Vraagstelling en deelvragen.....	12
Onderzoek	13
1. Kwaliteit vraagstelling en deelvragen	13
1.1 Verlies onder kinderen bij echtscheiding	13
1.1.1 Verandering en verlies	13
1.1.2 Hechting en verlies	14
1.1.3 Gevolgen echtscheiding voor kind.....	15
1.1.4 Conclusies	16
1.2 Keuze voor kinderen met verlies	16
2. Onderzoeksmethoden	17
2.1 Interviews ouders	17
2.2 Enquêtes volwassen scheidingskinderen	18
2.3 Interviews professionals	19
2.4 Literatuuronderzoek	19
2.5 Overige bronnen	19
2.6 Verantwoordelijkheid	20
3. Doelstellingen en resultaten.....	20
Betoog.....	22
1. Verlieservaringen en reacties daarop	22
1.1 Wat hebben kinderen te verliezen	22
1.2 Hoe reageren kinderen op dit verlies	23
1.2.1 Ontwikkelingsfasen algemeen.....	23
1.2.2 Voorkomende gevoelens bij kind in scheiding	24
1.2.3 Voorkomend gedrag bij kind in scheiding	25
1.3 Gecompliceerd gedrag bij het kind	26
1.3.1 Parentificatie	26
1.3.2 Ernstige of aanhoudende loyaliteitsconflicten	27
1.3.3 Parental Alienation Syndrome	27
1.4 Negatieve gevolgen van echtscheiding bij kinderen	29
1.4.1 Negatieve gevolgen in de adolescentie	29
1.4.2 Negatieve gevolgen in de volwassenheid	30
1.5 Samenvatting	30

2. Verliesverwerking bij kinderen	32
2.1 Proces van verliesverwerking bij kinderen	32
2.1.1 Het verwerkingsproces bij kinderen.....	32
2.1.2 Bijzonderheden van verliesverwerking bij kinderen	33
2.1.3 Taken voor de verwerking	34
2.2 Gecompleceerde verliesverwerking	35
2.2.1 Criteria en kenmerken van gecompleceerde verliesverwerking.....	35
2.2.2 Uitgestelde verliesverwerking.....	36
2.3 Samenvatting.....	37
3. Helpende en belemmerende factoren in de verliesverwerking.....	38
3.1 Factoren verliesverwerking	38
3.2 Risico- en beschermende factoren	39
3.2.1 Interne factoren	39
3.2.2 Externe factoren	40
3.2.3 Factoren op relationeel gebied.....	41
3.3 Spel- praatgroep.....	42
3.4 Samenvatting.....	43
4. Weerbaarheid	44
4.1 Algemeen	44
4.2 Weerbaarheid vergroten	44
4.2.1 Zelfvertrouwen.....	44
4.2.2 Problemen oplossen.....	45
4.2.3 Verantwoordelijkheden	45
4.2.4 Lichaamstaal.....	45
4.2.5 Factoren van buitenaf.....	45
4.3 Spel en praatgroep.....	45
4.3.1 Bevindingen interviews.....	46
4.4 Samenvatting.....	46
5. De bijdrage van de hulpverlener	48
5.1 Inleiding	48
5.2 Hulpverlening.....	48
5.2.1 Doel hulpverlening	48
5.2.2 Cliëntgerichte begeleiding	49
5.2.2 Basisvaardigheden	49
5.2.3 Proces echtscheiding	50
5.2.4 Signalen	50
5.2.5 Werkvormen	50
5.2.6 Samenwerking	51
5.3 Samenvatting.....	52
6. Conclusies en aanbevelingen	53
6.1 Conclusies	53
6.1.1 Verliezen bij echtscheiding	53
6.1.2 Gevoelens en gedrag	53
6.1.3 Verwerking van verliezen	53
6.1.4 Gecompleceerde verliesverwerking	54
6.1.5 Factoren in de verliesverwerking.....	54
6.1.6 Weerbaarheid	54
6.1.7 Houding hulpverlener	55
6.1.8 Werken met kinderen in echtscheidingssituaties.....	55
6.2 Hoofdvraag	55
6.3 Aanbevelingen.....	56
6.4 Discussie	58

Bijlagen	59
1. Literatuurlijst	60
2. Product.....	62
2.1 Lijst met aandachtspunten	62
2.2 Poster voor kinderen	64
3. Persbericht.....	65
4. Uitnodiging ouders voor interview	66
4.1 Mail aan gescheiden ouders	66
4.2 Mail aan professionals	67
5. Format enquête.....	68
6. Topiclijsten interviews	71
6.1 Topiclijst interview ouders	71
6.2 Topiclijst professional: Annemieke Reesink	72
6.3 Topiclijst professional: Annet Westerink	73
6.4 Topiclijst professional: Cathelijne Wijnberg	74
7. Labelsystemen en definities	75
7.1 Interviews professionals	75
7.2 Interviews gescheiden ouders	78
Cd-rom	81
8. Interviews gescheiden ouders en professionals	
9. Labels en antwoorden	
10. Enquête vragen en antwoorden	

Samenvatting

Het onderzoek 'Kleine mensen, grote belangen' is uitgevoerd in opdracht van kindertherapeut Esther Beldman. Het viel haar op dat er bij kinderen in echtscheidingssituaties verschillen te zien zijn in het verwerkingsproces. Mevrouw Beldman was benieuwd naar de factoren die een rol spelen bij het verwerkingsproces van kinderen, om zodoende haar hulpverlening daar meer op aan te laten sluiten.

We hebben onderzocht welke verliezen kinderen ervaren in echtscheidingssituaties. Daarnaast hebben we onderzocht hoe het verwerkingsproces verloopt en hoe de hulpverlener kan bijdragen aan het verwerkingsproces. Het onderzoek hebben we uitgevoerd aan de hand van literatuurstudie, interviews met ouders en professionals en enquêtes onder volwassenen die als kind een echtscheiding hebben mee gemaakt. Om de hoofdvraag te beantwoorden hebben we een viertal deelvragen opgesteld. De hoofdvraag luidt als volgt: *Wat zijn aandachtspunten in de hulp aan kinderen tussen 8 en 12 jaar die te maken hebben met verlies in echtscheidingssituaties en wat helpt hen het verwerkingsproces goed te laten verlopen?*

Uit het onderzoek is gebleken dat kinderen in echtscheidingssituaties met verschillende verliezen te maken kunnen krijgen. Hoewel kinderen veel verliezen, is het de vraag of zij dit ook als een verlies ervaren. Daarom maken we in ons onderzoek onderscheid tussen veranderingen en verlieservaringen. De gevoelsreacties van kinderen op verlieservaringen zijn onder andere verdriet en boosheid. Kinderen verwerken het verlies op willekeurige momenten, in korte periodes en vaak via spel. De verwerking kan echter ook moeizaam verlopen of stagneren. We spreken dan van gecompliceerde verliesverwerking.

Er zijn drie factoren die van invloed zijn op de verwerking van het verlies: de impact van het verlies, de manier waarop iemand met het verlies omgaat en de steun vanuit de sociale omgeving. Bovendien zijn onder andere de relatie die de ouder met het kind heeft, de egoveerkracht van het kind zelf en in hoeverre het kind weerbaar is, van belang voor de verwerking van het verlies. Uit onderzoek blijkt dat kinderen gebaat zijn bij lotgenotencontact in de vorm van spel- en praatgroepen.

In de hulpverlening aan scheidingskinderen doet de hulpverlener er goed aan om een open en congruente houding aan te nemen. Binnen de hulpverlening moet aandacht besteed worden aan de weerbaarheid van het kind. De vorm van hulpverlening kan zowel op individueel niveau plaatsvinden als op groepsniveau. Belangrijk is dat bij werkvormen in deze hulpverlening gebruik wordt gemaakt van muzische middelen zoals spel of drama. Samenwerking met ouders en leerkrachten is belangrijk zodat de hulpverlener meer zicht krijgt op hoe het kind zich ontwikkelt.

De volgende aanbevelingen zijn gedaan voor hulpverleners naar aanleiding van het onderzoek:

- Het is van belang te letten op signalen van vastgelopen rouw en factoren die het verwerkingsproces kunnen belemmeren. Het is de taak van de hulpverlener om dit proces te bewaken. Hier kan de door ons ontwikkelde lijst met aandachtspunten voor gebruikt worden.
- Werk aan het vergroten van de weerbaarheid bij het kind. Een weerbaar kind is beter opgewassen tegen de negatieve gevolgen van een echtscheiding.
- Het is belangrijk om als hulpverlener in ontwikkeling te blijven op het gebied van kinderen en echtscheiding. Dit kan men o.a. doen door een cursus te volgen of symposia te bezoeken.
- De sociale kaart zou aangevuld kunnen worden met alle hulpverlening die te maken heeft met echtscheiding. Dit is belangrijk wanneer er doorverwezen moet worden.
- Overweeg de mogelijkheid tot het bieden van groepshulpverlening aan scheidingskinderen. Onderzoek laat zien dat groepshulpverlening effectief is.
- Er kan gebruik worden gemaakt van de bijgeleverde poster voor het werken met scheidingskinderen. Op deze poster staan verschillende vragen die kinderen kunnen hebben bij een echtscheiding. Er wordt kort geantwoord op deze vragen in de taal van het kind.

Voorwoord

Voor u ligt het onderzoeksverslag van ons afstudeerproject omtrent verliesverwerking bij kinderen in echtscheidingssituaties. In onze gezamenlijke zoektocht naar een afstudeeronderwerp met als thema ‘verliesverwerking bij kinderen’, kwamen we al snel uit bij integratief kindertherapeut Esther Beldman. Mevrouw Beldman vertelde ons dat ze handvatten miste in haar hulpverlening aan kinderen van gescheiden ouders. Ze was benieuwd naar het verwerkingsproces wat deze kinderen doormaken. Aangezien dit goed aansloot bij onze persoonlijke interesse, hebben we in gezamenlijk overleg besloten de verliesverwerking van kinderen en de rol van de hulpverlener daarin als onderwerp te kiezen voor ons onderzoek.

In de voorbereiding op het onderzoek was het niet eenvoudig om een afgebakende onderzoeksvraag te formuleren die, binnen het gestelde tijdspad, beantwoord zou kunnen worden. Uiteindelijk zijn we na overleg met Esther Beldman en onze afstudeercoach op een passende hoofdvraag uitgekomen. Het onderzoek is voor ons beiden een leerzaam proces geweest waarin we zowel literatuuronderzoek als interviews hebben gedaan. Deze combinatie maakte het onderzoek tot een uitdaging omdat de theorie zichtbaar werd in de praktijk.

Er zijn een aantal mensen die we willen bedanken. Allereerst gaat onze dank uit naar Esther Beldman. Als opdrachtgever heeft zij ons de mogelijkheid geboden om dit onderzoek uit te voeren. Gaandeweg het onderzoek gaf ze duidelijk feedback waardoor we steeds op één lijn bleven. Tevens heeft zij ons geholpen met het vinden van respondenten voor de interviews met gescheiden ouders en heeft ze haar praktijk beschikbaar gesteld voor het afnemen van interviews met ouders.

We danken de professionals die bereid waren om een interview met ons te doen. Ze hebben ons een kijkje gegeven in de hulpverlening die zij bieden aan kinderen in echtscheidingssituaties. Hier hebben we veel van geleerd. Daarnaast bedanken we alle ouders en respondenten van de enquêtes voor hun waardevolle en persoonlijke input.

Als laatste gaat onze dank uit naar Deja Bosch, onze afstudeerbegeleider. In de uitvoering van het onderzoek heeft ze ons waardevolle feedback gegeven. Op de momenten dat het onderzoek wat moeizaam verliep, dacht ze met ons mee, moedigde ze ons aan en hielp ons door haar positiviteit weer op weg.

We hopen dat dit onderzoeksverslag voor veel hulpverleners een goede aanvulling mag zijn op hun hulpverlenend handelen.

Stijn van Dongen
Marije Langerveld

Juni, 2013

1. Opbouw verslag

In ons onderzoeksverslag geven wij antwoord op de vraag: *wat zijn aandachtspunten in de hulp aan kinderen tussen 8 en 12 jaar die te maken hebben met verlies in echtscheidingssituaties en wat helpt hen het verwerkingsproces goed te laten verlopen?*

We beginnen het onderzoeksverslag met een inleiding, waarin we de aanleiding en het onderwerp van ons onderzoek verduidelijken. De relatie met onze verdiepingsminoren is hier geformuleerd, net als de vraagstelling en de deelvragen van het onderzoek. Na de inleiding volgt een hoofdstuk met een verantwoording van het onderzoek en de gebruikte methoden.

In het eerste hoofdstuk van ons betoog geven we antwoord op de eerste deelvraag: *wat zijn de verlieservaringen van deze kinderen en hoe reageren zij daarop?* We kijken daarbij naar mogelijke verliezen, en de gevoelens en gedragingen die kinderen kunnen tonen in hun reacties op het verlies. Mogelijke complicaties in het gedrag worden aangehaald, en er wordt kort gekeken naar de gevolgen van echtscheiding voor kinderen op middellange en lange termijn. In het daaropvolgende hoofdstuk verdiepen we ons in de verliesverwerking van kinderen, en proberen we te duiden wat ‘normale’ en gestagneerde verliesverwerking bij deze kinderen inhoudt. Het derde hoofdstuk heeft betrekking op deelvraag 3a: *wat zijn helpende en belemmerende factoren in het verwerken van het verlies?* Hier behandelen we zowel factoren van buitenaf als factoren die bij het kind van binnenuit hun invloed hebben op de verliesverwerking. In hoofdstuk 4 kijken we met behulp van deelvraag 3b naar de weerbaarheid van kinderen, die een rol speelt in de manier waarop zij hun verlies verwerken. We onderzoeken wat weerbaarheid inhoudt en hoe deze bij kinderen in echtscheidingssituaties vergroot kan worden, met name binnen de hulpverlening. In het vijfde hoofdstuk behandelen we de laatste deelvraag, met betrekking tot wat de hulpverlener kan doen om het verwerkingsproces bij scheidingskinderen goed te laten verlopen, dat wil zeggen ervoor te zorgen dat dit proces op gang komt en niet belemmerd wordt of gestagneerd raakt.

Na de deelvragen volgt een hoofdstuk met conclusies en aanbevelingen. Daarin beantwoorden wij de hoofdvraag en geven we aanbevelingen voor de hulpverlener die te maken heeft met kinderen in echtscheidingssituaties.

In de bijlagen zijn alle formats en uitwerkingen te vinden met betrekking tot de interviews die we hebben gevoerd en de enquêtes die we hebben afgenomen. Daarnaast hebben we een literatuurlijst toegevoegd, evenals twee hulpstukken voor de hulpverlener, namelijk een signalenlijst en een poster. Daarover is meer te lezen in hoofdstuk 6 over conclusies en aanbevelingen.

2. Begrippenkader

In ons onderzoek zullen er regelmatig begrippen langskomen met betrekking tot ons thema. Hier willen wij de meest gebruikte en relevante begrippen toelichten.

- *Kinderen:* hiermee bedoelen wij doorgaans kinderen tussen de 8 en 12 jaar oud. Wanneer wij doelen op een bredere leeftijdsgroep, zoals bij het aanhalen van een onderzoeksrapport, is dit aan de context af te lezen. Bij het spreken over kinderen gebruiken we de mannelijke vorm; deze staat echter ook voor de vrouwelijke vorm.
- *Scheidingskinderen:* kinderen tussen de 8 en 12 jaar oud die te maken hebben (gehad) met een echtscheidingssituatie.
- *Echtscheiding:* de ontbinding van zowel het huwelijk als andere samenlevingsvormen. In plaats van echtscheiding gebruiken we af en toe een verkorte vorm. We spreken dan van ‘scheiding’.

- *Verlies*: De Mönnink definieert verlies als de “waarneming dat een geliefd onderdeel van je leven ten einde is” (Mönnink, 2010, p. 37). Het begrip verlies gaat dus over alle materiële en immateriële zaken, die het kind als verlies ervaart wanneer deze verdwijnen uit zijn of haar leven. Zie ook paragraaf 1.1 van het hoofdstuk Onderzoek.
- *Hulpverlening*: therapie en psychosociale hulpverlening aan minderjarige kinderen. Eventuele uitzonderingen zijn aan de context af te lezen.
- *Opdrachtgever*: Esther Beldman, integratief kindtherapeut in de Praktijk voor Kindertherapie te Arnhem.

Inleiding

1. Aanleiding onderzoek

De aanleiding voor ons afstudeeronderzoek is gelegen in onze gezamenlijke interesse in verliesverwerking bij kinderen. Met dit onderwerp zijn we gaan zoeken naar een mogelijke opdrachtgever. We zijn in deze zoektocht uitgekomen bij de Praktijk voor kindertherapie in Arnhem. Onze opdrachtgever is Esther Beldman, integratief kindertherapeut.

1.1 Praktijk voor Kindertherapie

Mevrouw Beldman heeft aan ons uitgelegd wat integratieve kindertherapie inhoudt. Deze therapie is een vorm van kortdurende, oplossingsgerichte psychotherapie. De therapie is bedoeld voor kinderen en jongeren van 4 tot 18 jaar die tijdelijk een extra steuntje kunnen gebruiken omdat ze bijvoorbeeld gepest worden, snel boos worden, zich verdrietig voelen, et cetera. De therapie richt zich zowel op de binnenwereld (gevoelens en gedachten) als de buitenwereld (sociale contacten, gezin en school) van het kind. Een belangrijk uitgangspunt van deze therapie is dat kinderen, net als volwassenen, het vermogen hebben om hun eigen problemen op te lossen. Ze hebben al vaardigheden en kwaliteiten in huis om hun problemen op te lossen, maar ze zijn zich hier niet altijd van bewust. In de therapie leren kinderen deze vaardigheden en kwaliteiten te herkennen of ontdekken en daarna in te zetten. Ouders worden door middel van oudergesprekken zoveel mogelijk betrokken bij de therapie.

De Praktijk voor Kindertherapie bestaat uit drie kindertherapeuten, waaronder mevrouw Beldman. Regelmatig hebben zij en haar collega's te maken met kinderen die klachten hebben, die direct of indirect te maken hebben met de echtscheiding van hun ouders. Opvallend vindt mevrouw Beldman dat er grote verschillen zijn tussen kinderen onderling in het verwerkingsproces. Waar het ene kind ergens met gemak over heen lijkt te stappen, heeft het andere na vijf jaar ernstige psychische problemen. Ondanks het feit dat er al veel onderzoek gedaan is naar de (schadelijke) gevolgen van echtscheiding lukt het lang niet altijd om kinderen hiertegen te beschermen. Om nog beter zicht te krijgen op welke factoren hierbij een rol spelen, en zodoende nog beter aan te sluiten bij wat het kind van de therapeut of hulpverlener nodig heeft, hebben we in overleg met mevrouw Beldman besloten ons onderzoek te richten op de verliesverwerking van kinderen in echtscheidingssituaties. Het is daarmee een onderzoek op uitvoerend niveau, want het gaat om het verbeteren van het handelen van de hulpverlener of therapeut. Daarbij richten wij ons op kinderen tussen de 8 en 12 jaar oud. We hebben voor deze leeftijd gekozen omdat onze interesse met name ligt bij de verliesverwerking van kinderen in de basisschoolleeftijd. Aangezien dit een brede doelgroep is, hebben wij deze afgebakend tot de bovenbouw van de basisschool. Dit is namelijk de groep binnen de basisschoolleeftijd waar mevrouw Beldman het meest mee te maken heeft in haar praktijk. Dit geldt eventueel ook voor andere hulpverleners.

2. Beschrijving en achtergrondprobleem

Echtscheidingen komen tegenwoordig steeds vaker voor. Eén op de drie huwelijken eindigt in een echtscheiding (Statline, 2012). De positie van kinderen daarin is jarenlang ondermijnd geweest. Sinds 2009 is het ouderschapsplan verplicht gesteld, waarin onder andere expliciet aandacht wordt besteed aan de belangen van het kind (Rijksoverheid, 2009).

Er is veel onderzoek gedaan naar de invloed van echtscheiding op de ontwikkeling van kinderen. Een aantal van deze onderzoeken zullen wij aanhalen. Uit deze onderzoeken is onder meer op te maken dat een echtscheiding tot meerdere verlieservaringen kan leiden voor een kind. Dit zijn ervaringen met betrekking tot het verlies van een ouder, verlies van zelfvertrouwen of het basisvertrouwen in de wereld, verlies van (achter)naam, et cetera (Smulders-Groenhuisen, 2002, pp. 57-76). In het volgende hoofdstuk gaan we hier verder op in. Wanneer er vanuit de omgeving niet adequaat wordt gereageerd op deze verlieservaringen, kan dat ervoor zorgen dat kinderen stagneren in hun

ontwikkelingsproces. Zo kan regressie plaatsvinden, een terugval in de ontwikkeling, zoals duimzuigen of bedplassen. Vooral bij jongere kinderen komt dit voor: de baby's, peuters en kleuters. Jonge kinderen kunnen eveneens een plotseling gevoel van onveiligheid ervaren, dat voortkomt uit verlatingsangst (Spruijt & Kormos, 2010, p. 56). Soms komt een echtscheiding voor het kind onverwachts, wat het tot een schokkende gebeurtenis maakt. Het kind heeft de echtscheiding en het weggaan van de ene ouder niet zien aankomen. Als de ene ouder zomaar weggaat, doet de andere dat misschien ook. Dat zorgt voor onzekerheid en een gevoel van onveiligheid bij het kind.

Daarnaast zijn er gevolgen van echtscheiding op de langere termijn. Spruijt noemt over scheidingskinderen onder andere een lager eindniveau van de opleiding, een groter risico op depressie en een groter eigen scheidingsrisico (Spruijt & Kormos, 2010, pp. 56, 57). Deze gevolgen gelden niet voor alle scheidingskinderen, in feite doet zelfs een meerderheid het op latere leeftijd goed. Er is echter een aanzienlijke minderheid die toch met deze problemen te kampen krijgt (Spruijt & Kormos, 2010, pp. 54, 55).

Van het totaal aantal thuiswonende scheidingskinderen van 0 tot 22 jaar, is 50 procent tussen de 5 en 14 jaar oud (Spruijt & Kormos, 2010, p. 33). Dit is overkoepelend voor de groep waar wij ons op richten, kinderen tussen de 8 en 12 jaar oud. Deze kinderen krijgen veel mee van het verloop van de echtscheiding en alle veranderingen die dat met zich meebrengt. Vanwege hun leeftijd en omdat ze thuis wonen, zijn ze extra kwetsbaar bij een zogeheten vechtscheiding: een scheiding waarbij ouders onderling veel ruziemaken. Voor scheidingskinderen is het moeilijk om even uit de situatie te stappen en dat geeft zeker in geval van een vechtscheiding weer extra spanningen. Het is daarom belangrijk dat ze meer weerbaar worden tegen deze spanningen en dat hulpverleners weten hoe zij hieraan kunnen bijdragen.

3. Relatie met verdiepingsminor en competenties

3.1 Marije

De verdiepingsminor die ik binnen mijn opleiding heb gevolgd, is Relatie en Gezin. In deze minor richt ik me op het ontwikkelen van vaardigheden met betrekking tot relationele en gezinsgerichte hulpverlening. In jaar 3 zijn er vanuit de minor enkele colleges gegeven met het thema verliesverwerking bij kinderen. Sindsdien ben ik geboeid door dit onderwerp en wil ik graag meer te weten komen over hoe kinderen hun verlieservaringen verwerken. Ik was dan ook enthousiast toen Stijn en ik te horen kregen dat we voor mevrouw Beldman dit onderzoek mochten gaan doen.

Binnen het onderzoek wil ik mijn aandacht richten op het relationele aspect van ons thema. Niet alleen op de invloed van de ouderlijke relatie op het kind, maar ook op wat de hulpverleningsrelatie voor het kind kan betekenen in positieve zin.

In onze opleiding worden jaarlijks zes kerncompetenties gehanteerd, die gerelateerd zijn aan het beroep van de maatschappelijk werker. Vanuit een aantal van deze kerncompetenties wil ik voor het afstudeertraject verschillende leerdoelen formuleren:

Kerncompetentie 2: vaardig communiceren. Dit omvat alle communicatie naar cliënten, collega's en derden. Binnen deze kerncompetentie wil ik graag leren om mijn visie overtuigend te verwoorden aan derden, met behulp van betrouwbare bronnen en gegronde argumenten. Dit hoop ik naar voren te brengen in het onderzoeksverslag, maar ook in de presentatie die we zullen geven aan de opdrachtgever.

Kerncompetentie 3: theoretisch verantwoorden. Deze kerncompetentie heeft te maken met het schriftelijk kunnen legitimeren van het beroepshandelen, en dit jaar in het bijzonder het uitvoeren van een onderzoek. In het schrijven van het onderzoeksverslag wil ik leren verhalend te kunnen vertellen en tegelijk dicht bij het onderwerp van de tekst te blijven, met behulp van de gekozen bronnen. Dit wil ik doen door regelmatig kritisch naar de tekst te kijken en dit door anderen te laten lezen.

Kerncompetentie 5: werken in een organisatie. Vanuit deze kerncompetentie wil ik tijdens het afstuderen zorgen voor een vloeiende samenwerking tussen mevrouw Beldman als opdrachtgever, en wij als toekomstig professionals. Dat doe ik door wekelijks met Stijn en elke twee tot drie weken met mevrouw Beldman en onze afstudeerbegeleider contact te onderhouden via de mail en via gesprekken. Hierin stemmen we steeds af op elkaar en op waar we naartoe willen met het project.

Kerncompetentie 6: ontwikkelen van persoonlijke professionaliteit. Dit omvat het ontwikkelen van een eigen onderbouwde visie, het actief participeren in verschillende groepen of commissies en zelfinzicht als beginnend professional. In het procesverslag dat we tijdens het afstudeertraject zullen bijhouden, wil ik meer zicht krijgen op mijn professionele bekwaamheden in het uitvoeren van een onderzoek. Wat ligt me goed, waarin valt nog te leren? Ook wil ik mijn eigenheid als hulpverlener en professional kunnen verwoorden.

3.2 Stijn

De verdiepingsminor die ik heb gevolgd is Toegepaste Psychologie. In deze minor staat de vraag naar het menselijk gedrag centraal. Het is het gedrag van mensen dat mij boeit. Waarom doet iemand de dingen zoals hij of zij die doet? Ik heb in deze minor geleerd om te kijken naar de mens vanuit verschillende psychologische stromingen en om met die kennis interventies te ontwikkelen. Binnen deze minor is de doelgroep kinderen minder vertegenwoordigd geweest en dit heeft mij nieuwsgierig gemaakt naar het gedrag van kinderen. Ik ben nieuwsgierig naar de beleavingswereld van kinderen en hoe je daar aansluiting bij vindt.

In ons onderzoek boeit mij de manier waarop kinderen met verliessituaties omgaan. Wat voor invloed heeft dit op het gedrag en de sociaal-emotionele ontwikkeling van het kind? Wat zijn de gevolgen hiervan op latere leeftijd? Vragen die ik met behulp van de kennis van de minor graag wil beantwoorden.

Mijn globale doel is om de kennis en ervaring die ik tijdens dit afstudeeronderzoek opdoe te gebruiken in mijn loopbaan als beginnend maatschappelijk werker. Ook wil ik met dit afstudeeronderzoek ontdekken of de doelgroep van kinderen mij aanspreekt.

Meer specifiek gekeken wil ik de volgende competenties ontwikkelen:

Kerncompetentie 1: methodisch hulpverlenen en kerncompetentie 5: werken in een organisatie: Hier gaat het om het leveren van een bijdrage aan methodiekontwikkeling ten behoeve van cliënten of organisaties, met het oog op beleid en kwaliteitszorg. Ik wil leren om theoretische inzichten wat betreft verliesverwerking bij kinderen te vertalen naar bruikbare handvatten voor de ontwikkeling van een methodiek. Dit wil ik doen door met een kritisch oog te kijken naar wat bruikbaar is in de literatuur om dat vervolgens te vertalen naar een methodiek.

Kerncompetentie 6 persoonlijke professionaliteit: Ik wil me ontwikkelen in het beargumenteren van ideeën die in het onderzoeksproces ontstaan, zodat ik een waardevolle bijdrage kan leveren aan het afstudeeronderzoek. Dit wil ik doen door niet zomaar iets te roepen, maar door wel overwogen argumenten te noemen.

4. Vraagstelling en deelvragen

De hoofdvraag van ons onderzoek luidt als volgt:

Wat zijn aandachtspunten in de hulp aan kinderen tussen 8 en 12 jaar die te maken hebben met verlies in echtscheidingssituaties en wat helpt hen het verwerkingsproces goed te laten verlopen?

De daaruit voortvloeiende deelvragen zijn:

1. Wat zijn de verlieservaringen van deze kinderen en hoe reageren zij daarop?
2. Wat is normale en gestagneerde verliesverwerking bij kinderen?
- 3a. Wat zijn helpende en belemmerende factoren in het verwerken van het verlies?
- 3b. Welke factoren helpen de weerbaarheid van deze kinderen te vergroten?
4. Wat kan de hulpverlener doen om het verwerkingsproces goed te laten verlopen?

In het volgende hoofdstuk over ons onderzoek zullen we hier verder op ingaan.

Onderzoek

In dit hoofdstuk vindt u onze vraagstellingen, de onderzoeksmethoden die we hebben gebruikt voor het onderzoek, de doelstellingen die we voor ogen hadden en het resultaat dat we hebben bereikt.

1. Kwaliteit vraagstelling en deelvragen

Wij herhalen hier onze hoofdvraag en deelvragen:

Wat zijn aandachtspunten in de hulp aan kinderen tussen 8 en 12 jaar die te maken hebben met verlies in echtscheidingssituaties en wat helpt hen het verwerkingsproces goed te laten verlopen?

1. Wat zijn de verlieservaringen van deze kinderen en hoe reageren zij daarop?
2. Wat is normale en gestagneerde verliesverwerking bij kinderen?
- 3a. Wat zijn helpende en belemmerende factoren in het verwerken van het verlies?
- 3b. Welke factoren helpen de weerbaarheid van deze kinderen te vergroten?
4. Wat kan de hulpverlener doen om het verwerkingsproces goed te laten verlopen?

1.1 Verlies onder kinderen bij echtscheiding

In onze hoofdvraag en de probleembeschrijving in de inleiding, lijkt er een vooronderstelling te bestaan dat kinderen altijd iets verliezen bij een echtscheiding. Klopt dat wel? En wanneer spreekt men over verlies? Waar is dit van afhankelijk? Deze zaken willen wij hieronder verhelderen.

1.1.1 Verandering en verlies

Over de vraag of kinderen altijd iets verliezen bij een echtscheiding en de gevolgen daarvan zijn de meningen verdeeld.

In ons onderzoek spreken wij over verlies bij kinderen. Verlies definiëren wij aan de hand van het boek *Verlieskunde* van De Mönnink:

“Onder verlies verstaan we de waarneming dat een geliefd onderdeel van je leven ten einde is” (Mönnink, 2008, p. 37).

Hiermee maken we een onderscheid tussen feitelijk verlies, namelijk een verandering of iets dat men kwijtraakt, en de beleving van verlies. Ook bij echtscheiding komen beide vormen voor. De verandering houdt in dat het kind bijvoorbeeld ergens anders gaat wonen, op een andere school terecht komt en minder zakgeld krijgt. Of het kind dit ook beleeft als verlies is echter een andere vraag. Stel dat het kind niet gelukkig was in de oude buurt en op de oude school? Dan kunnen de feitelijke gevolgen van de scheiding voor het kind op dat gebied positief zijn, en zou hij misschien geen verlies beleven. Fiddelaers-Jaspers spreekt onder andere over opluchting wanneer er bijvoorbeeld door de echtscheiding een einde komt aan de vele ruzies thuis (Verliefde & Fiddelaers-Jaspers, 2005, p. 73). In paragraaf 1.1.3 gaan we hier verder op in.

Wanneer wij het in ons onderzoek hebben over verlies, spreken wij altijd over de beleving van verlies en de zogeheten verlieservaringen aan de hand van bovenstaande definitie. Feitelijke ‘verliezen’ proberen we zoveel mogelijk te omschrijven als veranderingen, omdat deze losstaan van de beleving ervan door het kind.

Dit neemt echter niet weg dat wanneer kinderen iets verliezen er in een aantal gevallen een verwerkingsproces doorlopen moet worden. Uit literatuur blijkt dat dit verwerkingsproces veel overeenkomsten heeft met het verwerkingsproces dat plaatsvindt wanneer iemand overlijdt. In een onderzoek van Wallerstein en Balkslee wordt daar over gesproken:

“De verwoestende uitwerking die kinderen ondergaan bij een scheiding komt overeen met hoe zij zich voelen als één van de ouders plotseling sterft, want beide ervaringen verscheuren hechte familiebanden” (Wallerstein & Blakeslee, 1989, p. 36).

Verderop in het onderzoek staat:

“De taak om het verlies te verwerken is misschien wel de moeilijkste taak die een scheiding iemand oplegt” (Wallerstein & Blakeslee, 1989, p. 335).

Dit onderzoek van Wallerstein en Blakeslee was het eerste longitudinaal onderzoek dat is uitgevoerd onder 131 kinderen, van wie de ouders gescheiden waren. De kinderen werden 5, 10 en 15 jaar lang gevolgd en geïnterviewd.

Manu Keirse spreekt ook over het kind dat een ouder kan verliezen door zowel de dood als een scheiding:

“Een kind kan een ouder verliezen door de dood, maar ook door echtscheiding. Er zijn heel wat gelijkenissen in de reacties van kinderen op de breuk in een gezin via deze twee wegen” (Keirse, 2002, p. 195).

Keirse is klinisch psycholoog en doctor in de medische wetenschappen. Hij is hoofddocent aan de Faculteit der Geneeskunde van de Katholieke Universiteit Leuven en heeft een aantal boeken geschreven rondom het thema verlies.

In het boek *Kind en echtscheiding* van Singendonk en Meesters staat het volgende met betrekking tot verliesverwerking:

“Het uit elkaar vallen van het gezin wordt door zowel ouders als kinderen als een verlies ervaren. Het verwerken van dit verlies is in emotioneel opzicht te vergelijken met het verlies dat mensen ervaren na het overlijden van een dierbaar persoon. Om dit verlies goed te kunnen verwerken zullen ouders en kinderen een periode van rouw doormaken.” (Singendonk & Meesters, herziende druk 2011, p. 82)

Zowel Singendonk als Meesters (beiden ontwikkelingspsychologen) hebben door literatuurstudie en ervaringen in eigen praktijk meer inzicht gekregen in de factoren die een rol spelen bij de aanpassing van kinderen aan een echtscheiding.

Uit de aangehaalde bronnen kunnen we de conclusie trekken dat kinderen na een echtscheiding een verwerkingsproces doormaken dat veel weg heeft van een rouwproces wanneer iemand overlijdt. Toch blijft er het wezenlijke verschil tussen leven en dood en daarom zullen de beide verwerkingsprocessen nooit helemaal hetzelfde zijn.

1.1.2 Hechting en verlies

In het boek *Ruimte voor verdriet* wordt verlies verbonden met hechting. De betekenis die een kind geeft aan een verandering bepaalt of hij het als een verlies ervaart. Wat voor betekenis het kind eraan geeft, hangt ervan af in welke mate hij zich gehecht heeft aan dingen/personen die na de echtscheiding anders of afwezig zijn en waar deze voor staan (Verliefde & Fiddelaers-Jaspers, 2005, pp. 21, 22). Wanneer een kind na de echtscheiding door verhuizing niet meer bij zijn oude voetbalclub zit, kan dit weinig voor hem betekenen als hij zich er weinig aan heeft gehecht. Misschien denkt hij al na over een nieuwe voetbalclub of een andere sport. Als hij echter bij de oude voetbalclub associaties heeft met zijn inmiddels afwezige vader die hem altijd bracht, en die tijdens wedstrijdes bleef kijken en hem aanmoedigde, dan heeft het een belangrijke betekenis en zal het kind dit waarschijnlijk als verlies ervaren.

Kinderen vertonen al op zeer jonge leeftijd hechtingsgedrag. John Bowlby, een Britse psychiater die bekend is geworden met zijn theorieën over hechting bij kinderen, meent dat dit gedrag gericht is op overleven. Het kind wil de nabijheid van de verzorgende volwassene, die hem bescherming kan

bieden tegen gevaren, en de nodige verzorging kan geven. Dat geeft het kind veiligheid en zekerheid. Dit gedrag begint al enkele weken na de geboorte, hoewel het dan nog om onwillekeurige gedragingen gaat. Op de leeftijd van ongeveer een half jaar oud is het kind selectiever geworden in door wie hij zich laat troosten: dit wordt de 'gehechtheidspersoon' genoemd. De hechtingsfasen die Bowlby beschrijft duren tot aan de basisschoolleeftijd. Hierna loopt het proces van hechten door, maar meer op de achtergrond (Ham, 2002, pp. 14-17). Het kind hecht zich dus van jongs af aan aan de verzorgende personen, meestal zijn dit de ouders zelf. Hoewel Bowlby het over een proces heeft, laat Mary Ainsworth meer blijk zien van hechting als toestand (Beemen, 2006, pp. 134-136). Ainsworth is een Amerikaanse psychologe die onder andere bij Bowlby heeft gestudeerd. Zij verrichte onderzoek op dit gebied en maakte onderscheid tussen veilig, onveilig-vermijndend en onveilig-ambivalent gehechte kinderen. Voor ons onderzoek hebben wij geen rekening gehouden met de mate van hechting van de kinderen, omdat dat meer onderzoek en tijd vergt dan wij beschikbaar hadden. We kunnen hier echter wel uit concluderen, samen met wat Fiddelaers-Jaspers noemt over verlies en hechting, dat hechting hoort bij het natuurlijke gedrag van kinderen. In het geval van een echtscheiding is daarom de kans op verlieservaringen voor kinderen redelijk groot.

Uiteraard zijn hier een aantal factoren niet in meegenomen die vaak wel een rol spelen, zoals het gedrag van de ouders vóór de scheiding, wel of geen co-ouderschap en het verloop van de hechting. Deze kunnen invloed hebben op het wel of niet ervaren van een verlies. Toch denken wij dat een ruime meerderheid van de scheidingskinderen door de natuurlijke neiging tot hechting, verlieservaringen heeft bij echtscheiding.

1.1.3 Gevolgen echtscheiding voor kind

Spruijt ondervraagt kinderen in zijn onderzoek 'Scholieren en Gezinnen', over de veranderingen die zij hebben doorgemaakt bij de echtscheiding van hun ouders. Ze noemen als volgt (Spruijt & Kormos, 2010, p. 34):

- verhuizen naar een ander huis (56%);
- minder geld te besteden (49%);
- een breuk met een deel van de familie (27%);
- naar een andere school moeten gaan (25%).

Nog een verandering is de komst van een stiefmoeder (63%) of stiefvader (57%). Gemiddeld maken kinderen 2,7 van bovenstaande gebeurtenissen mee (Spruijt & Kormos, 2010, p. 34). Veenstra en Van de Vis noemen daar nog bij het uiteenvallen van het gezin, verminderd contact met één of beide ouders en een verandering van de dagelijkse gang van zaken (Veenstra & Van de Vis, 2012, p. 22). Over het algemeen maakt een kind dus meerdere veranderingen door tijdens en na een echtscheiding en de kans op verlieservaringen is groot. Toch is er niet altijd sprake van een negatief effect van een scheiding op het kind. Hoewel de periode rond de scheiding voor de meeste kinderen een moeilijke periode is, gaat het volgens Spruijt op lange termijn met een meerderheid van de scheidingskinderen weer goed. Zij verschillen dan niet veel meer van kinderen uit intacte gezinnen (Spruijt & Kormos, 2010, p. 54). Dit geeft echter geen onderbouwing voor het wel of niet ervaren van verlies door deze kinderen. Het zou kunnen dat zij het proces van verliesverwerking goed hebben doorlopen. Andere helpende factoren zijn een laag conflictniveau tussen de ouders, een goed functionerende ouder bij wie het kind woont en autoritatief opvoedend handelen (Spruijt E. , 2009, p. 34). In hoofdstuk 3 over factoren in de verliesverwerking zullen we dit uitgebreid behandelen.

Onderzoek van professor Koen Matthijs, hoogleraar aan de faculteit Sociale Wetenschappen van de Katholieke Universiteit in Leuven, laat zien dat er verschillende opvattingen heersen over de gevolgen van echtscheiding op kinderen. Hij zegt daarover het volgende:

"Globaal zijn er twee grote denkstromen in verband met het effect van een ouderlijke scheiding op het aanpassingsvermogen van een kind. Enerzijds is er de conservatieve denkpiste: het stuklopen van een huwelijk heeft enkel negatieve gevolgen voor het kind. Anderzijds is er de liberale denkpiste die een heel andere redenering opbouwt. Echtscheiding

vormt voor het kind een soort van tweede kans op geluk en een ontsnapping uit een disfunctionele thuisomgeving.” (Matthijs, 2004, pp. 18, 19)

Matthijs baseert zijn uitspraken op verschillende onderzoeken die zijn gedaan door Paul R. Amato. Amato is hoogleraar family, sociology en demography aan de universiteit van Pennsylvania. Hij heeft onder andere onderzoek gedaan naar de oorzaken en gevolgen van echtscheiding, naar ouder-kind relaties in de levensloop en naar psychische klachten en het welbevinden van mensen (Website University Pennsylvania State, 2013)

Toch blijft de vraag: hebben alle scheidingskinderen te maken met verlies? Dat kunnen we niet met zekerheid zeggen. Verschillende onderzoeken laten zien dat kinderen wel degelijk verlieservaringen hebben bij een echtscheiding en dat ze nog lang een fantasie kunnen koesteren waarin de ouders weer bij elkaar komen (Driesen, 2002, p. 151). Echter, de respondentengroep voor deze onderzoeken is een selectie van een groep scheidingskinderen. Er is altijd de mogelijkheid dat er enkele kinderen zijn die de echtscheiding hebben meegemaakt zonder verlieservaringen, die niet hebben meegewerkt aan bovenstaande onderzoeken. Voor sommige kinderen kan de echtscheiding zelfs als een verlossing worden ervaren, als één van de ouders bijvoorbeeld ernstig gestoord gedrag vertoont of als er sprake is van gevaarlijke agressieve uitbarstingen (Driesen, 2002, p. 152). In die zin is afwezigheid van bewijs geen bewijs van afwezigheid. Daarom spreken wij hier over de meeste, en niet alle scheidingskinderen, wanneer we het hebben over verlies.

1.1.4 Conclusies

Uit bovenstaande vallen de volgende conclusies te trekken, met betrekking tot verlies bij kinderen in echtscheiding:

- Wij maken onderscheid tussen de feitelijke veranderingen na een echtscheiding, en de beleving daarvan als verlies. Een verandering hoeft niet vanzelfsprekend te leiden tot een verlieservaring.
- Hoewel we niet alle scheidingskinderen over één kam kunnen scheren, kunnen we met zekerheid zeggen dat de meesten van hen te maken krijgen met verlieservaringen ten tijde van de scheiding.
- Het verwerken van dit verlies heeft veel weg van rouwverwerking, hierop zullen we met name in hoofdstuk 2 over de verliesverwerking bij kinderen terugkomen.
- Een echtscheiding hoeft op lange termijn geen negatieve gevolgen te hebben voor een kind. Hierbij spelen echter diverse factoren. Bepalende factoren zijn de mate van conflicten tussen de ouders, het wel of niet goed functioneren van de ouder bij wie het kind woont, en of deze ouder in staat is tot autoritair opvoeden.

1.2 Keuze voor kinderen met verlies

Wij richten ons in ons onderzoek op de kinderen die te maken hebben met verlieservaringen, omdat dit bij de meerderheid van de scheidingskinderen voorkomt. Aangezien per jaar zo'n 57.000 minderjarige kinderen te maken krijgen met echtscheiding (Spruijt & Kormos, 2010, p. 33), hebben we het over een grote groep. In feite ligt dit aantal nog hoger omdat er ook niet-getrouwde stellen met kinderen zijn die uit elkaar gaan. Hoewel het met veel kinderen na een tijd weer goed zal gaan, zullen de kinderen die er zelf of samen met hun ouders niet uit komen te maken krijgen met een hulpverlener of therapeut. Die kinderen en die hulpverleners of therapeuten, met name onze opdrachtgever, zijn de mensen voor wie wij ons onderzoek hebben uitgevoerd. Zij hebben belang bij ons onderzoek. Daarnaast ervaren wij een persoonlijke interesse in verliesverwerking bij kinderen, zoals beschreven in de inleiding, waar we ons voor dit onderzoek graag in wilden verdiepen.

2. Onderzoeksmethoden

Kijkend naar de begrippen uit het *Basisboek Kwalitatief Onderzoek* van Baarda, kunnen we ons onderzoek een 'explorerend onderzoek' noemen. In een explorerend onderzoek staat de ontwikkeling van begrippen, hypothesen of een theorie centraal (Baarda, 2009, p. 96). In ons onderzoek hebben wij aandachtspunten ofwel handvatten ontwikkeld voor de hulpverlener of therapeut, die te maken krijgt met kinderen tussen de 8 en 12 jaar van wie de ouders scheiden of zijn gescheiden. Hierdoor is de reikwijdte van ons onderzoek redelijk groot. Daarnaast is het een onderzoek op kwalitatief niveau: het gaat in ons onderzoek niet om cijfers of verhoudingen, maar om het vergroten van de kwaliteit van de hulpverlening op dit gebied. We voorzien in bepaalde handvatten en aandachtspunten die mevrouw Beldman kan gebruiken om haar hulpverlening op dit vlak te verbeteren en te verdiepen.

In ons onderzoek hebben we gebruik gemaakt van verschillende kwalitatieve onderzoeksmethoden. Dit zijn het afnemen van interviews en enquêtes, en de bestudering en onderzoek van literatuur op het gebied van kinderen, echtscheiding en verliesverwerking. De open interviews hebben we afgenomen door middel van een topiclijst. Voor de enquêtes, een vorm van een gestructureerd interview, hebben we gebruik gemaakt van zowel open als gesloten vragen. Doordat we gebruik maken van deze combinatie van onderzoeksmethoden, namelijk literatuuronderzoek, interviews en enquêtes, kunnen we vaststellen dat er sprake is van triangulatie (Baarda, 2009, pp. 187, 188). Dit maakt de validiteit van het onderzoek betrouwbaar. In tabel 1 hieronder valt af te lezen welke methode we hebben ingezet voor de beantwoording van elke deelvraag.

Tabel 1

Deelvragen	Literatuur	Interviews
Deelvraag 1: wat zijn de verlieservaringen van deze kinderen en hoe reageren zij daarop?	X	X
Deelvraag 2: wat is normale en gestagneerde verliesverwerking bij kinderen?	X	
Deelvraag 3a: wat zijn helpende en belemmerende factoren in het verwerken van het verlies?	X	X
Deelvraag 3b: welke factoren helpen de weerbaarheid van deze kinderen te vergroten?	X	X
Deelvraag 4: Wat kan de hulpverlener doen om het verwerkingsproces goed te laten verlopen?	X	X

Deelvraag 1 hebben we beantwoord met behulp van literatuurbronnen, interviews met ouders die in een echtscheiding zitten of deze hebben gehad, en enquêtes met volwassenen die als kind de scheiding van hun ouders hebben meegemaakt. Meer uitleg hierover is te vinden in de volgende paragraaf. Deelvraag 2 hebben we geheel beantwoord door middel van literatuurbronnen, omdat hier al veel onderzoek naar is gedaan. Wel hebben we enkele relevante aspecten en uitspraken uit de interviews en enquêtes toegevoegd aan de uitwerking van deze deelvraag. Voor deelvraag 3 en 4 hebben we naast het literatuuronderzoek interviews gevoerd met professionals die te maken hebben met ons onderwerp. Hoewel deelvraag 3 eventueel alleen door literatuuronderzoek beantwoord zou kunnen worden, hebben de interviews met professionals een verrijkende werking gehad op de uitwerking ervan.

Voor de interviews met ouders en professionals hebben we een digitale voice recorder gebruikt. Bij alle respondenten hebben we om toestemming hiervoor gevraagd en deze gekregen. De voice recorder hebben we gebruikt om na afloop de interviews in een woordelijk verslag te kunnen uitwerken. Na afloop van het onderzoek zullen de opnames worden gewist.

2.1 Interviews ouders

Voor een grotere validiteit van ons onderzoek hebben we gebruik gemaakt van zowel literatuuronderzoek als interviews. De tien interviews voor deelvraag 1 hebben we gevoerd met ouders die ten minste één keer gescheiden zijn, en ten tijde van de scheiding één of meerdere

kinderen hadden tussen de 8 en 12 jaar oud. De ouders beschrijven wij als ouders die vóór de scheiding een duurzame relatie hadden, dat wil zeggen een relatie van ten minste acht jaar of langer waarin ze samen met hun ex-partner kinderen hebben gekregen. Met deze ouders hebben we open interviews gevoerd, met behulp van een topiclijst (Baarda, 2009, p. 234). Het doel van deze interviews was om zicht te krijgen op de verliezen en verwerkingsprocessen, met daarin gevoelens en gedragingen, van kinderen tussen 8 en 12 jaar oud, tijdens en na een scheiding. Ouders maken hun kinderen dagelijks mee en hebben daarom veel zicht op het gedrag van hun kinderen. Daarnaast oefenen ouders zelf ook, bewust en onbewust, invloed uit op dit gedrag. Door deze interviews hebben we zicht gekregen op zowel het gedrag van het kind ten tijde van de scheiding, als de mogelijke invloed van de ouders daarin. We denken dat topicinterviews een goed hulpmiddel zijn voor een open en diepgaand gesprek met deze ouders. We hebben gekozen voor een topiclijst zodat de onderwerpen in het interview van te voren vastliggen en we daardoor geen onderwerp zouden vergeten, maar het gaf ons daarnaast ook de vrijheid om diepgaande gesprekken te voeren met de ouders.

We hebben het aantal interviews beperkt gehouden, omdat het ons gaat om persoonlijke ervaringen en de interviews met name ter illustratie dienen. Om toch veelzijdige informatie te kunnen verzamelen, hebben we voor tien interviews gekozen. Via de praktijk en contacten van mevrouw Beldman en via ons eigen sociale netwerk zijn wij in contact komen met deze ouders. Voor deze ouders hebben we een e-mail samengesteld die mevrouw Beldman en wij zelf hebben rondgestuurd. Deze is te vinden in de bijlagen. Bij de uitwerking van de interviews hebben we alle namen van de ouders, kinderen, ex-partners en (woon)plaatsen gefingeerd of aangepast, om zo de privacy van allen te waarborgen.

Het risico bij deze interviews is dat ouders subjectief zijn en misschien informatie weglaten om de echtscheidingssituatie beter te laten lijken dan hoe die is geweest. Ouders kunnen zich ook schuldig voelen over de scheiding en daardoor de eventueel aanwezige problemen bij hun kind bagatelliseren. Dit wordt eveneens genoemd door Liesbeth Smulders-Groenhuijsen. Ze meent dat ouders overweldigd kunnen worden door schuldgevoelens, wanneer ze ten volle beseffen wat hun beslissing om te scheiden doet met hun kind. Daarom zouden ze de neiging hebben de schade voor hun kind kleiner te laten lijken dan deze in werkelijkheid is (Smulders-Groenhuijsen, 2002, p. 117). Dat tast de betrouwbaarheid van de interviews aan. Om deze toch te waarborgen, hebben we in de interviews veel doorgevraagd. We hebben de ouders duidelijk verteld dat de interviews anoniem worden verwerkt om de situatie zo veilig mogelijk te maken, zodat ze de vrijheid voelden om eerlijk en open te zijn. In de interviews zelf viel het ons op hoe open en eerlijk veel ouders zich al opstelden, ook over hun eigen rol. Ze durfden zich kwetsbaar op te stellen en vertelden veel over de scheiding en over hun kind(eren). Velen van hen waren enthousiast over ons onderzoek en wilden er graag aan bijdragen. Het viel ons ook op dat sommige ouders regelmatig noemden dat hun kinderen er goed uit zijn gekomen, dat ze wel eens van meer ernstige scheidingen hebben gehoord, en dat sommige ouders ontwijkend reageerden op vragen over hoe hun kind reageerde op de scheiding. Dit zou eveneens vanuit schuldgevoelens kunnen voortkomen. Een ander risico is dat ouders een interpretatie geven aan het gedrag van hun kind dat ze beschrijven. Al het bovenstaande kan leiden tot ongeldige aannames en interpretaties in de verwerking en analyse van de interviews. Om dat te voorkomen hebben we de interviews zo uitgewerkt in de deelvragen, dat we vooral beschrijven wat de ouders zelf vertellen en aangeven.

2.2 Enquêtes volwassen scheidingskinderen

Ons onderzoek heeft betrekking op kinderen die een echtscheiding hebben meegemaakt. Daarom willen we het kindperspectief een duidelijke plek geven. Hoewel dit perspectief vanuit de literatuur al expliciet naar voren wordt gebracht, beschouwen wij de afgenomen enquêtes als een meerwaarde voor ons verslag en voor het beantwoorden van deelvraag 1. De doelgroep van deze enquêtes bestaat uit zeventien volwassenen van Nederlandse afkomst tussen de 18 en 30 jaar, die tussen hun 8^e en 12^e jaar de scheiding van hun ouders hebben meegemaakt. De respondenten hebben we kunnen vinden via ons eigen sociale netwerk. De enquête hebben we digitaal beschikbaar gesteld

voor hen en de resultaten ervan zijn verwerkt in deelvraag 1, en deels ook in de andere deelvragen waar dit relevant is gebleken.

We hebben bewust gekozen voor een wat oudere doelgroep, omdat kinderen tussen de 8 en 12 jaar oud de echtscheiding net hebben meegemaakt of er zelfs nog midden in zitten. Bovendien is hun mentale en verbale vermogen nog in ontwikkeling en zijn zij daardoor beperkt in staat tot zelfreflectie en verbale uiting. Eenmaal volwassen is het aannemelijk dat zij meer inzicht hebben in de gebeurtenissen die gepaard gingen met de echtscheiding en hun gevoelens en gedachten daarbij. Ze kunnen dit meer gedetailleerd verwoorden.

De keerzijde van deze doelgroep is dat de volwassenen zich misschien bepaalde positieve of negatieve gebeurtenissen niet meer herinneren, omdat de scheiding lang geleden heeft plaatsgevonden. We hebben geprobeerd dit te ondervangen door een maximale leeftijd vast te stellen, namelijk 30 jaar. Dit geeft ons een ruime marge aan volwassen scheidingskinderen en zorgt er tegelijk voor dat de scheiding niet zo lang geleden is dat men zich weinig meer herinnert. Bovendien geeft het ons de kans om zicht te krijgen op het opleidingsniveau en de relatie- en/of huwelijksstatus van scheidingskinderen. Een risico bij een digitale enquête is dat deze niet serieus of onvolledig wordt ingevuld door de respondenten. Om dit te voorkomen hebben we de link van de enquête alleen gedeeld met volwassenen die we persoonlijk hebben gesproken en die gemotiveerd waren om mee te werken aan het onderzoek.

Voor een redelijk veelzijdige groep die geldt als aanvulling op de literatuur, wilden we oorspronkelijk twintig respondenten de enquête laten invullen. Wegens gebrek aan beschikbaarheid van volwassenen en gebrek aan tijd, hebben we dit teruggebracht tot zeventien respondenten. Het resultaat bleek ondanks deze mindering goed bruikbaar voor ons verslag en is vooral illustratief bedoeld. Hun persoonlijke verhalen zijn een mooie en interessante aanvulling op de meer algemene informatie uit de literatuur.

2.3 Interviews professionals

Voor deelvraag 3 en 4 hebben we drie interviews gevoerd met professionals die te maken hebben (gehad) met scheidingskinderen. Met deze professionals hebben we, net als met de ouders, een open interview gevoerd met behulp van een topiclijst. Alle drie de professionals hebben op hun eigen manier te maken met scheidingskinderen. We hebben voor de topiclijst gekozen om toch binnen de verschillende beroepen dezelfde onderwerpen aan te snijden, maar tegelijk ook de vrijheid te benutten om de vragen anders te formuleren naar aanleiding van het soort beroep. Het doel van deze interviews is om een deskundige visie te krijgen op de bijdrage die een hulpverlener kan leveren aan het verwerkingsproces van scheidingskinderen.

Met de professionals hebben wij zelf contact opgenomen. Het aantal interviews hebben we klein gehouden, namelijk drie interviews. Dit lijkt ons een goede aanvulling op de literatuur. Aangezien deze professionals in vergelijking met de betrokken ouders een meer objectieve kijk hebben op het onderwerp, schatten wij deze interviews in als redelijk betrouwbaar.

2.4 Literatuuronderzoek

Aangezien er breed onderzoek is gedaan naar de gevolgen van echtscheiding op de ontwikkeling van kinderen, zijn wij met enkel literatuuronderzoek al ver gekomen in het beantwoorden van onze deelvragen. We hebben ons met name gericht op onderzoeksrapporten, (hand)boeken, artikelen, feiten en cijfers van overheidsorganen. Hierin ging het ons niet om de hoeveelheid literatuurbronnen, maar om de relevantie en betrouwbaarheid van de bronnen die we gebruikten. Onze voorkeur ging dan ook uit naar literatuur uit wetenschappelijk onderzoek dat zowel nationaal als internationaal is verricht, en naar literatuur die is geschreven of samengesteld door professionals die werkzaam zijn in het vakgebied van ons thema.

2.5 Overige bronnen

Naast interviews en literatuuronderzoek hebben we een lezing over rouw bij kinderen en een congres over ouders, kinderen en echtscheiding bezocht. De lezing werd georganiseerd door de Universiteit

Utrecht. Hoofdspreker was prof. dr. Paul Boelen, profileringshoogleraar Klinische Psychologie aan de Universiteit Utrecht. Het congres 'gescheiden belangen' werd georganiseerd door Medilex en had als hoofdspreker Riet Fiddelaers-Jasper, verliesdeskundige en rouwtherapeut.

2.6 Verantwoordelijkheid

In onderstaande tabel is af te lezen wie van ons voor welke onderdelen van het verslag verantwoordelijk is geweest.

Activiteit	Verantwoordelijk
<u>Literatuuronderzoek</u>	
- Literatuuronderzoek verantwoording	Marije en Stijn
- Literatuuronderzoek deelvraag 1 en 2	Marije
- Literatuuronderzoek deelvraag 3 en 4	Stijn
<u>Interviews</u>	
- Contacten leggen en plannen interviews	Marije en Stijn
- Format interviews	Stijn
- Format enquêtes	Marije
- Enquête online beschikbaar maken	Stijn
- Respondenten uitnodigen voor enquête	Stijn
- Voeren van verschillende interviews	Marije en Stijn
- Uitwerken van interviews	Marije en Stijn
- Interviews labelen ouders/professionals	Marije en Stijn
- Antwoorden enquêtes ordenen	Marije
- Respondenten benaderen	Stijn
- Antwoorden enquêtes ordenen	Marije
<u>Verslag</u>	
- Samenvatting en voorwoord	Stijn
- Inleiding en onderzoek (verantwoording)	Marije en Stijn
- Deelvraag 1 en 2 beantwoorden	Marije
- Deelvraag 3 en 4 beantwoorden	Stijn
- Conclusies en aanbevelingen uitwerken	Marije
- Afstudeerproduct	Marije
- Verslag controleren (spelling e.d.)	Marije
- Verslag opmaken	Stijn
<u>Presentatie</u>	
- Tekst presentatie	Marije
- Presentatie maken	Stijn
- Presentatie voeren	Marije en Stijn

3. Doelstellingen en resultaten

Met ons onderzoek geven we mevrouw Beldman handvatten in de hulpverlening aan kinderen tussen 8 en 12 jaar, die te maken hebben met verliesverwerking naar aanleiding van de echtscheiding van hun ouders. We geven informatie en advies op basis van het door ons opgezette en uitgevoerde onderzoek. Daarbij geven we inzicht in het verwerkingsproces van kinderen, de voorkomende gevoelens of gedragingen, belangrijke signalen en wat er nodig is om het verwerkingsproces goed te laten verlopen. Daarnaast geven we inzicht in de factoren die helpend zijn om een kind beter weerbaar te maken in een (v)echtscheiding.

Alhoewel we dit onderzoek in eerste instantie voor mevrouw Beldman hebben uitgevoerd, is het denkbaar dat dit onderzoeksverslag door meerdere therapeuten en hulpverleners zal worden

geraadpleegd die met kinderen van gescheiden ouders werken. In ons verslag houden we hier rekening mee door vooral de term ‘hulpverlener’ te gebruiken, als overkoepelend begrip voor zowel hulpverleners als therapeuten uit verschillende werkvelden.

Het resultaat van ons onderzoek bestaat uit dit onderzoeksverslag met specifieke kennis omtrent de verliesverwerking van kinderen in echtscheidingssituaties, en concrete aanbevelingen over de hulpverlening aan deze kinderen. Het levert mevrouw Beldman inzichten op die zij kan gebruiken om haar interventies af te stemmen op wat het kind nodig heeft. Ook kan zij de resultaten gebruiken als input bij de ontwikkeling van een methodiek die gericht is op het hulpverlenen aan scheidingskinderen. Het product van ons onderzoek, dat te vinden is in de bijlagen, omvat een poster met signalen over deze verliesverwerking waar zowel kinderen als hulpverleners gebruik van kunnen maken. Deze poster kan in de wachtruimte van een welzijnsinstelling worden opgehangen of door de hulpverlener worden gebruikt in cliëntgesprekken met betrekking tot dit onderwerp.

Betoog

1. Verlieservaringen en reacties daarop

Zoals besproken in de verantwoording, richten wij ons op de groep kinderen in echtscheidings-situaties die verlies beleven. We willen ontdekken hoe de hulpverlener deze groep kinderen kan helpen in hun proces van verliesverwerking. Om dat helder te krijgen zullen we eerst moeten ingaan op de verliesverwerking van kinderen in het algemeen. Voordat we ons daar echter in kunnen verdiepen, is het nodig te kijken naar de verliezen waar deze kinderen mee te maken krijgen bij een scheiding, en die ze zullen moeten verwerken. Daarom beginnen we in dit hoofdstuk met het beantwoorden van de eerste deelvraag: *wat zijn de verlieservaringen van deze kinderen en hoe reageren zij daarop?* We kijken daarbij naar verlieservaringen aan de hand van echtscheidingen. De reacties die in dit hoofdstuk worden beschreven, zijn dan ook met name verliesreacties: de reacties die een kind laat zien wanneer hij een verlies ervaart.

Allereerst komen de verlieservaringen zelf aan bod: wat kan een kind nu verliezen bij een echtscheiding? Daarna bespreken we de mogelijke reacties op het verlies, en voorkomende gevoelens en gedragingen, waarbij we rekening houden met de ontwikkelingsfase van het kind. Hierna maken we een uitstapje naar complicaties in gedrag die kunnen optreden bij scheidingskinderen. Dan benoemen we de mogelijke gevolgen van een echtscheiding voor het kind op lange termijn, van de adolescentie tot in de volwassenheid. Ook deze gevolgen kunnen worden gezien als indirecte en soms onbewuste reacties op de echtscheiding van vroeger. Ten slotte volgt een korte samenvatting van dit hoofdstuk.

Voor deze deelvraag hebben we tien interviews gevoerd met gescheiden ouders, en zeventien enquêtes afgenomen onder volwassenen die zelf als kind de scheiding van hun ouders hebben meegemaakt. De resultaten zijn in de verschillende paragrafen van dit hoofdstuk verwerkt. Voor de volledige interviews en antwoorden op de enquêtes verwijzen we u naar de bijlagen.

1.1 Wat hebben kinderen te verliezen

Het meest opvallende verlies voor een kind bij echtscheiding is het uiteenvallen van het gezin, de veilige basis. Er zijn echter ook veel andere verliezen mogelijk. Een voorbeeld is het verlies van het gezin zoals het was. Het gezin zoals het kind het tot dat moment kende, is er niet meer. Het vanzelfsprekende is verdwenen en in sommige gezinnen zal de sfeer voor altijd anders zijn. Een ander voorbeeld is het verlies van vertrouwen: kinderen voelen zich beschermd door hun ouders en gaan daarom relatief zorgeloos door het leven. Door een echtscheiding kan die veiligheid plotseling wegvallen en wordt de wereld onvoorspelbaar en onbetrouwbaar. Bovendien kan het vertrouwen in volwassenen beschadigd raken. Fiddelaers-Jaspers (Verliefde & Fiddelaers-Jaspers, 2005, pp. 89, 93) noemt naast deze verliezen nog een verlies van vrienden en de wereld om je heen, een verlies van identiteit en van status of welzijn.

In andere bronnen vinden we nog meer verliezen, waaronder het verlies van één of beide ouders (Smulders-Groenhuijsen, 2002, pp. 57-76). Het komt vaak voor dat het kind na de echtscheiding één of beide ouders minder vaak ziet, wanneer er bijvoorbeeld sprake is van co-ouderschap of een omgangsregeling. Dit verlies kan ook plaatsvinden wanneer de uitwonende ouder weinig contact zoekt met het kind, of wanneer dit contact wordt verboden door de verzorgende ouder. Verlies van een ouder kan inhouden dat de ouder niet meer dezelfde is als vroeger. Zo kunnen ouders emotioneel afwezig zijn, vaker boos zijn en zelfs in hun uiterlijk veranderen. Smulders-Groenhuijsen geeft als voorbeeld hangende monden, slordige haren en slechtere zelfverzorging. Kinderen merken dit op.

Het mag duidelijk zijn dat kinderen veel te verliezen hebben bij een echtscheiding, soms meer dan ze zich bewust van zijn. Soms moeten kinderen meerdere verliezen tegelijk verwerken, wanneer er

bijvoorbeeld naast de scheiding ook sprake is van een verhuizing of het overlijden van een opa of oma. Dat maakt de echtscheiding tot een complexe verliessituatie. Belangrijk voor ouders en hulpverlener is om in de gaten te houden hoe het kind omgaat met al deze verliezen.

In de interviews met ouders blijkt het lastig om concrete verliezen te ontdekken. Bij alle ouders vonden er veranderingen plaats tijdens en na de scheiding, maar deze werden verschillend ervaren door hun kinderen. Dat waren dus niet vanzelfsprekend verlieservaringen. Van de tien ouders laten er negen weten dat hun kinderen moeite hebben gehad met veranderingen die hebben plaatsgevonden als gevolg van de scheiding. Dit heeft echter ook deels te maken met het karakter van sommigen van die kinderen, zij kunnen volgens hun ouders over het algemeen niet goed omgaan met veranderingen (bijlage 9, p. 81-84). Dit is een opvallend punt. De manier waarop een kind omgaat met veranderingen kan in verbinding staan met zijn weerbaarheid. Hierover meer in hoofdstuk 4.

Nog even terugkijkend op verlies, vertellen zeven van de tien gescheiden ouders in de interviews dat hun kinderen tijdens de scheiding verdriet lieten zien (bijlage 9, pp. 33-35). Als we vervolgens denken aan wat er in het hoofdstuk 'Onderzoek' werd gezegd over hechting en verlies, zien we dat kinderen verdrietig zijn wanneer ze verlies ervaren. Om deze redenen kunnen we aannemen dat het merendeel van deze kinderen een vorm van verlies heeft ervaren bij de echtscheiding.

Meer concrete en directe antwoorden krijgen we echter van ondervraagde volwassenen die zelf als kind een scheiding hebben meegemaakt. Van de zeventien respondenten geven er elf aan dat ze één of meerdere verlieservaringen hebben gehad in de scheiding van hun ouders. Het meest voorkomende verlies was dat van de inmiddels uitwonende ouder, meestal de vader. Daarnaast noemt een aantal van hen een verlies van de thuissituatie of het gezin zoals zij die kenden (bijlage 10, p. 143). Uit bovenstaande resultaten kunnen we concluderen dat in ieder geval een groot deel van de scheidingskinderen te maken krijgt met verlieservaringen. Daarom lijkt het ons goed dat de hulpverlener of therapeut hier niet aan voorbij gaat, en het verwerken van verlies een expliciete plek geeft in de hulpverlening aan scheidingskinderen.

1.2 Hoe reageren kinderen op dit verlies

Nu we weten wat kinderen kunnen verliezen bij een scheiding, richten we ons op de reacties die zij tonen bij het ervaren van een verlies. Reacties waar ook de hulpverlener mee te maken kan krijgen bij het werken met scheidingskinderen. Deze reacties zijn uiteenlopend en voor een deel afhankelijk van de ontwikkelingsfase waar deze kinderen zich in bevinden, en het verbale en mentale vermogen dat ermee gepaard gaat. Zo zal een jonger kind zich meer non-verbaal uitdrukken, terwijl een ouder kind makkelijker over zijn gevoelens kan praten. We delen de mogelijke reacties op in gevoelens en gedrag, maar beginnen eerst met een kort overzicht van de relevante ontwikkelingsfasen.

1.2.1 Ontwikkelingsfasen algemeen

In de literatuur worden ontwikkelingsfasen op verschillende manieren verdeeld over de leeftijden van kinderen. Aangezien de meeste auteurs een verdeling gebruiken van 6 tot 8 jaar en 9 tot 12 jaar, houden wij deze verdeling aan. Hier moet opgemerkt worden dat kinderen van 8 jaar in een vroegere ontwikkelingsfase kunnen zitten dan de kinderen tussen 9 en 12 jaar. Daarom besteden wij expliciet aandacht aan beide bovengenoemde fasen om zo onze leeftijdsgroep, kinderen van 8 tot 12 jaar, goed te kunnen vertegenwoordigen. We gebruiken hierbij de beschrijvingen van Neuman en Romanowski (Neuman & Romanowski, 2003, pp. 75-98). Voor meer informatie verwijzen we naar hun boek *En de kinderen scheiden mee... Het Zandkastelenprogramma*.

In de leeftijd van 6 tot 8 jaar gaan kinderen zichzelf ontdekken en wordt hun wereld een stuk groter met de komst van school, vriendjes en vriendinnetjes. Leeftijdgenootjes hebben nu meer invloed op het zelfbeeld van het kind. Toch ontleent hij zijn zelfbeeld nog voor een groot deel aan het beeld dat hij van zijn ouders heeft. Heeft iemand kritiek op zijn ouders, dan wordt het beeld van zijn ouders minder positief waardoor ook zijn zelfbeeld verandert. Indirect ervaart het kind dat dus als kritiek op zichzelf (Neuman & Romanowski, 2003, pp. 75-83). Dit is een belangrijk punt voor gescheiden ouders die op een negatieve manier over de andere ouder praten waar het kind bij is. Voor hulpverleners

benadrukt dit het belang van meerzijdige partijdigheid. In deze leeftijd begrijpen kinderen wat er om hen heen gebeurt, maar missen ze nog de vaardigheden om met veranderingen om te gaan (Verliefde & Fiddelaers-Jaspers, 2005, p. 40). Kijkend naar wat gescheiden ouders in de interviews vertelden over hun kinderen, kan de hulpverlening aan scheidingskinderen een nuttige rol spelen op het gebied van adequaat leren omgaan met veranderingen.

De leeftijd van 9 tot 12 jaar is de fase van de prepuberteit. Deze wordt gekenmerkt door een beginnend losmakingsproces tussen kinderen en hun ouders. Kinderen gedragen zich onafhankelijker en willen zelf hun problemen oplossen. (Verliefde & Fiddelaers-Jaspers, 2005, p. 41). Sociaal gezien wordt de mening van hun leeftijdsgenoten steeds belangrijker. Zelf krijgen ze ook steeds duidelijker een eigen mening en dit gaat gepaard met een beginnende opstandigheid. Over het algemeen praten deze kinderen minder over hun frustraties, maar uiten ze dit in de vorm van woede-uitbarstingen. Meestal hebben deze uitbarstingen ook een functie: het kind kijkt waar de grenzen liggen van de ouders (Neuman & Romanowski, 2003, pp. 85-98). In een scheiding kan een woede-uitbarsting echter ook een manier zijn om boosheid af te reageren, los van het ontdekken van grenzen.

1.2.2 Voorkomende gevoelens bij kind in scheiding

Een echtscheiding kan verschillende gevoelens losmaken bij een kind. Een aantal daarvan komen hier aan bod. Zo kan een kind bijvoorbeeld blij en opgelucht zijn wanneer er door een scheiding een eind komt aan de vele ruzies thuis. Soms denkt een kind dat de scheiding zijn schuld is en zal hij zich nog lang schuldig voelen, of straf uitlokken om aan die schuld tegemoet te komen. Jaloezie kan voorkomen als het kind ziet hoeveel aandacht zijn halfbroertjes of -zusjes krijgen van zijn vader, terwijl hij vader maar eens in de twee weken ziet. Hij voelt zich misschien eenzaam als hij het gevoel heeft dat hij 'anders' is dan zijn leeftijdgenootjes en als hij weinig begrip krijgt vanuit zijn omgeving. Kinderen voelen zich machteloos, ze kunnen geen invloed uitoefenen op de scheiding. Daarnaast kunnen ze moeite hebben met loyaliteitsgevoelens. Kinderen willen trouw blijven aan hun liefde voor beide ouders. Door een scheiding kan dat bemoeilijkt worden, wanneer een kind weinig ruimte krijgt om positief over vader of moeder te zijn. Ze krijgen dan het gevoel te moeten kiezen, wat zorgt voor een loyaliteitsconflict (Verliefde & Fiddelaers-Jaspers, 2005, pp. 62-80).

Verwarring kan ontstaan als kinderen veel van bovengenoemde gevoelens tegelijk ervaren, of als ze niet begrijpen waarom hun ouders scheiden. Tot slot kunnen kinderen ook niets voelen. Dat komt met name voor aan het begin van de scheiding, als een soort zelfbescherming. Ze leven dan in een soort roes tot het verlies stukje bij beetje door begint te dringen.

Dit zijn een aantal gevoelens waar ook de hulpverlener mee te maken kan krijgen in het werken met scheidingskinderen. Het is van belang dat de hulpverlener benadrukt dat deze gevoelens normaal zijn, en dat het kind in de begeleiding de ruimte ervaart om ze te uiten.

Als we kijken naar de interviews met gescheiden ouders, blijken van bovenstaande gevoelens verdriet en boosheid de meest voorkomende te zijn, die ze bij hun kinderen in de periode van de scheiding hebben gezien (bijlage 9, pp. 28-35). Dit wordt bevestigd door de volwassenen die de enquête hebben ingevuld. Van de zeventien respondenten van de enquête noemen twaalf respondenten verdriet als centraal gevoel ten tijde van de scheiding. Boosheid wordt door zes van hen genoemd (bijlage 10, pp. 139, 140).

Hoewel verdriet zowel bij jongere als oudere kinderen kan voorkomen, laten kinderen van 6 tot 8 jaar dit over het algemeen sneller zien dan oudere kinderen (Teyber, 2001, p. 26). In het bijzonder kunnen jongens tot 8 jaar verdrietig en boos zijn op hun moeder, wanneer de vader uit huis is gegaan. Zij kunnen hun vader erg missen (Driesen, 2002, p. 154).

Bij kinderen tussen de 9 en 12 jaar oud is er naast verdriet ook sprake van boosheid. Sommige kinderen kiezen ervoor hun verdriet of angst in boosheid te uiten, omdat dat meer volwassen lijkt (Neuman & Romanowski, 2003, p. 88). Volgens Teyber zijn het deze kinderen die het meeste risico lopen om verwikkeld te raken in de ruzies tussen hun ouders en als boodschapper gebruikt worden (Teyber, 2001, p. 26). Een kind in deze leeftijd kan bezig zijn met een schuldvraag: wie heeft er schuld

aan de scheiding en wie niet? Hierdoor gaat het kind partij kiezen voor een ouder. Dat is voor hem een manier om zijn gevoelens onder controle te houden (Neuman & Romanowski, 2003, pp. 88-93). Toch kan het voor ouders in een vechtscheiding verleidelijk zijn hierop in te spelen.

1.2.3 Voorkomend gedrag bij kind in scheiding

Inmiddels weten we welke verliezen een kind kan ervaren bij een echtscheiding en welke gevoelens daarbij kunnen spelen. Dan rest er nog de vraag: hoe komt dit alles tot uiting in het gedrag? Een groot deel daarvan wordt uitgelegd in het volgende hoofdstuk over verliesverwerking. Hier beschrijven wij mogelijk gedrag van het kind tijdens en vlak na de scheiding, dat de hulpverlener ook kan tegenkomen in de begeleiding.

Kinderen tussen de 6 en 8 jaar hebben nog een nauwe band met hun ouders en zijn afhankelijk van hen. Daarom zullen zij in een scheiding niet snel toegeven dat zij boos zijn op hun ouders. In plaats daarvan verplaatsen zij hun boosheid naar andere mensen of dingen zoals een buurjongetje, speelgoed of een huisdier. Een hulpverlener die het kind veel boosheid ziet uiten, doet er goed aan dit in de gaten te houden. Het kan zijn dat de boosheid een andere oorzaak heeft dan wat men in eerste instantie denkt. Ondanks hun verdriet kunnen veel kinderen doorgaan met hun leven alsof er niets is gebeurd. Er kan dan sprake zijn van een depressie of ontkenning. Soms is het kind 'gewoon' emotioneel teruggetrokken (Neuman & Romanowski, 2003, pp. 75-79). Andere kinderen kunnen juist huilbuien hebben en laten veel van hun verdriet zien.

Kinderen van 9 tot 12 jaar oud kunnen last krijgen van lichamelijke klachten, vaak naar aanleiding van bezoek bij de uitwonende ouder of bij ruzies tussen de ouders. Ongeveer de helft van hen doet het minder goed op school dan voor de scheiding (Teyber, 2001, pp. 27, 27). Ouders kunnen fysiek en mentaal minder beschikbaar zijn om het kind te helpen met zijn huiswerk. In de vorige paragraaf werd al gesproken van woede-uitbarstingen. Samen met de schuldvraag van het kind kan dit leiden tot boze beschuldigingen naar de ouders toe. Hoewel ouders daarvan kunnen schrikken, adviseren Neuman en Romanowski ze toch om de emotie daarachter te ontdekken en contact te houden met hun kind (Neuman & Romanowski, 2003, pp. 85-94). Voor de hulpverlener geldt uiteraard hetzelfde. Het gedrag van het kind kan de hulpverlener veel vertellen over wat er mogelijk aan emoties kan spelen bij het kind. Een alerte houding is daarbij belangrijk.

Wat betreft het gedrag van scheidingskinderen geven sommige gescheiden ouders in de interviews aan dat hun kind zich wat had teruggetrokken ten tijde van de scheiding. Het kind was wat stiller of zat vaker op zijn kamer. Een paar kinderen kregen last van concentratieproblemen op school. Over het algemeen beschrijven de ouders redelijk uiteenlopende gedragingen, wat ons laat zien dat elk kind anders is in het omgaan met de scheiding (bijlage 9, pp. 30-33.) Opvallend in de interviews en enquêtes is dat een aantal kinderen na de scheiding moeite had met het accepteren van de nieuwe relatie van één van hun ouders, in het bijzonder wanneer deze vrij snel (binnen een jaar) na de scheiding volgde (bijlage 9, pp. 81-84 en bijlage 10, pp. 137, 138.) Een ouder zegt hierover het volgende:

“Daar staat tegenover dat ik meteen ben gaan samenwonen, wat een hele impact op die kinderen heeft gehad. Ze gaan van de ene situatie naar de andere, er kwamen ook meteen stiefbroertjes bij. Iemand die je eigenlijk niet zo goed kent waar je mee in huis woont, waarbij je het gevoel hebt dat je eigenlijk aan het logeren bent, hoeveel ze ook van die persoon houden. (...) Ze accepteren niet zomaar iedere verandering meer. En dat zie je nu ook bij hun vader. Dus dat is ook wel... er komt meer weerstand, ze komen wat meer voor zichzelf op.” (bijlage 8, p. 84.)

Vanuit deze bevindingen kunnen we zeggen dat ouders er over het algemeen geen goed aan doen om binnen afzienbare tijd na de scheiding in een nieuwe relatie te stappen, ook al zijn zij daar misschien vrij snel aan toe. Het is van belang dat ouders hierin rekening houden met het verwerkingsproces van hun kind. De hulpverlener kan ouders helpen om dit te beseffen en, na verloop van tijd, een nieuwe relatie stap voor stap te introduceren aan het kind.

Belangrijk om nog te benoemen is het verschil tussen jongens en meisjes in het omgaan met verlies. Meisjes zijn eerder geneigd problemen te internaliseren terwijl jongens hun problemen sneller externaliseren, naar buiten richten. Door de opvallende gedragsveranderingen kan het lijken alsof jongens meer last hebben van de scheiding dan meisjes. Dit hoeft zeker niet het geval te zijn. Scheidingsdeskundige Ed Spruijt schrijft het volgende over internaliserende en externaliserende problemen:

“Onder geïnternaliseerde problemen vallen dan bijvoorbeeld depressieve symptomen, emotionele problemen, psychische stress, lage zelfwaardering, somatische klachten en onwelbevinden. Deze problemen worden vaker aan meisjes toegeschreven. Geëxternaliseerde problemen zijn verschijnselen als afwijkend gedrag, (licht) delinquent gedrag, antisociaal gedrag en agressief gedrag. Deze problemen worden vaker aan jongens toegeschreven.” (Spruijt E. , Kormos, Burggraaf, & Steenweg, 2002, p. 34)

Dit betekent echter niet dat een scheiding deze problemen veroorzaakt. Sommige problemen kunnen al aanwezig zijn vóór de scheiding. Wel kan een scheiding de aanwezige problemen versterken (Spruijt E. , Kormos, Burggraaf, & Steenweg, 2002, p. 35).

Vanuit bovenstaande kennis moet de hulpverlener ervoor oppassen niet zomaar een probleem van het kind, zoals vechtpartijtjes op school, toe te schrijven aan de echtscheiding. Er kunnen ook andere oorzaken zijn, bijvoorbeeld pesten of een probleem met de gezondheid van het kind. Het is belangrijk om daarnaar te kijken. De ontwikkeling van een kind gaat door, of er nu sprake is van een echtscheiding of niet. (Smulders-Groenhuijsen, 2002, p. 110)

1.3 Gecompliceerd gedrag bij het kind

Het mag inmiddels duidelijk zijn wat kinderen kunnen verliezen bij een scheiding en hoe zij daarop kunnen reageren. Het komt voor dat een kind, naast de genoemde verliesreacties, ook bepaald gecompliceerd gedrag laat zien binnen of buiten de hulpverlening. Hieronder verstaan wij gedrag dat ofwel niet passend is bij de leeftijd van het kind, ofwel een negatieve invloed heeft op het kind zelf of op de omgeving van het kind. Daarnaast kan gecompliceerd gedrag leiden tot gecompliceerde of gestagneerde verliesverwerking. Hierover meer in paragraaf 1.4. We verdiepen ons in drie soorten complicaties die kunnen voorkomen in het gedrag bij scheidingskinderen: parentificatie, ernstige of aanhoudende loyaliteitsconflicten en het ouderverstotingssyndroom (PAS).

1.3.1 Parentificatie

Kinderen hebben een belangrijke betekenis voor hun ouders. Ze zijn vaak voor ouders de reden om door te zetten in moeilijke tijden. Soms gaan kinderen een nieuwe rol vervullen in het gezin, bijvoorbeeld als hulpje in het huishouden. Het kan zijn dat deze rol breder wordt en dat het kind als het ware gaat zorgen voor de ouder. In het laatste geval bestaat er een risico op parentificatie. Deze kinderen vangen hun ouder op, nemen de zorg op zich voor de andere kinderen en kunnen zelfs een gesprekspartner worden voor de ouder. Dit alles ten koste van het kind zelf. De kans op gesprekspartner voor de ouder worden is volgens Smulders-Groenhuijsen groter als de vrienden van de ouder wegvallen en deze ouder zich alleen voelt. Op deze manier wordt de ouder emotioneel afhankelijk van het kind (Smulders-Groenhuijsen, 2002, pp. 133, 134). Dit zijn signalen waar de hulpverlener op moet letten. Wanneer de ouder over een sociaal netwerk beschikt en mentaal en fysiek hulp ontvangt van vrienden, is de kans op parentificatie van het kind kleiner. In het belang van het kind kan de hulpverlener daarom samen met de ouder werken aan het uitbreiden van het sociale netwerk, wanneer dit nodig blijkt te zijn.

Voor het kind betekent parentificatie een extra last op zijn ontwikkeling. De rol die hij aanneemt past simpelweg niet bij de leeftijd en het vermogen van het kind. Het komt voor dat kinderen zelfs tot in de volwassenheid deze positie vast blijven houden, en een partner kiezen die bij hun rol van verzorger past (Smulders-Groenhuijsen, 2002, pp. 133, 134). Belangrijk is dat ouders dit tijdig herkennen en

grenzen stellen aan deze rol. Kinderen mogen helpen, maar hun taken moet passend zijn voor hun leeftijd. De hulpverlener kan in de hulpverlening aan scheidingskinderen alert zijn op zorgend gedrag bij het kind, zoals veel aandacht besteden aan het welzijn van broertjes, zusjes of de ouder, binnen groepshulpverlening ook voor andere kinderen zorgen, of zich volwassen opstellen naar de ouder toe.

Uit de interviews met gescheiden ouders blijkt dat er een paar kinderen ten tijde van de scheiding voor hun ouders gingen zorgen. De ouders waren echter nog wel in staat om dit in de gaten te houden en grenzen aan te geven in het zorgen. Deze ouders waren toen, naar wat zij vertellen, niet geïsoleerd van vrienden of familie (bijlage 9, pp. 10-13, 30-33).

1.3.2 Ernstige of aanhoudende loyaliteitsconflicten

Zoals in paragraaf 1.2.2 is beschreven, hebben kinderen een verbondenheid met beide ouders. Zij kunnen niet kiezen tussen de ouders, want beide ouders maken deel uit van het kind. Dit heet zijnsloyaliteit. Toch denken kinderen vaak dat ze tussen de ouders moeten kiezen in het geval van een echtscheiding. Dat kan zorgen voor loyaliteitsconflicten (Verliefde & Fiddelaers-Jaspers, 2005, pp. 77, 78). Loyaliteitsconflicten kunnen vaker voorkomen in het leven van een kind en hoeven geen probleem te vormen. Bij echtscheiding heeft het kind echter op lange termijn te maken met loyaliteitsconflicten en kunnen ze heviger zijn dan in andere gevallen. Ouders kunnen hier bewust en onbewust veel invloed op uitoefenen (Teyber, 2001, p. 215). Ze verergeren het loyaliteitsconflict door een tegengesteld beroep doen op het kind. Zo kan het kind een fijn weekend hebben gehad bij vader, maar ziet hij teleurstelling bij zijn moeder wanneer hij daarover vertelt. Het is voor kinderen belangrijk dat de ouders als het ware toestemming geven om het leuk te hebben bij de andere ouder, om openlijk van deze ouder te mogen houden. Als dit niet het geval is wringen kinderen zich in allerlei bochten om toch beide ouders tevreden te houden en ze niet te kwetsen. In de interviews met ouders zien we dit regelmatig terugkomen, bij één ouder in het bijzonder. De ouder vertelt dit als volgt:

“Als hij (*zoon*) naar mij komt wilde die eigenlijk niet want dan moet hij de moeder alleen laten. Nou ja, dat is mijn theorie hoor. En dat vond hij hartstikke erg. Dan brengt zij de kinderen naar mij, en dan gaat ze hartstikke staan te huilen. En dat ziet dat kind. En wat doet dat met een kind? Niet echt iets leuks.” (bijlage 8, p. 3)

De emoties die de moeder hier laat zien, kunnen ervoor zorgen dat het kind denkt dat hij zijn moeder verdriet doet als hij naar zijn vader gaat. Dat kan het kind in een lastige positie brengen. Een andere ouder vertelt over haar zoontje die steeds uitsprak dat hij papa liever vond dan mama, en na een tijdje weer andersom. Sommige ouders geven aan dat hun kinderen het moeilijk vonden om eerlijk te zijn bij hen, bijvoorbeeld wanneer ze liever even naar de andere ouder toe wilden gaan (bijlage 9, pp. 35-37). Eén respondent vertelt in de enquête dat ze van haar moeder haar vader niet meer mocht zien, omdat deze was vreemdgegaan. Ze mocht niet openlijk van haar vader houden. Dit heeft ze haar moeder erg kwalijk genomen. Jaren later heeft ze haar vader opgezocht en ze beschrijft hun relatie als ‘heel erg goed’, terwijl de relatie met haar moeder is verslechterd (bijlage 10, pp. 136, 144).

Loyaliteitsconflicten bij scheidingskinderen –in welke mate dan ook– gaan altijd gepaard met een lager welbevinden en zelfbeeld, en een hogere mate van depressie, agressie en angst (Spruijt & Kormos, 2010, pp. 92, 93). Boosheid bij een kind in scheiding kan dus ook voortkomen uit een loyaliteitsconflict waar hij geen raad mee weet. Uiteraard kunnen ouders ook het loyaliteitsconflict bij hun kind verminderen door elkaar in hun waarde te laten waar het kind bij is, en het kind openlijk goedkeuring te geven om van de andere ouder te houden. De hulpverlener kan hierin veel betekenen door de ouders psycho-educatie te geven op dit gebied en ze te helpen om een positieve invloed erop vorm te geven in de relatie met hun kind.

1.3.3 Parental Alienation Syndrome

Wanneer een loyaliteitsconflict zeer ernstige vormen aanneemt kan dit leiden tot Parental Alienation Syndrome (PAS), in het Nederlands vertaald naar ouderverstotingssyndroom. Hierbij ‘verstoot’ het kind op een heftige manier één van de ouders zonder terechte of duidelijke redenen, meestal de

uitwonende ouder. Vaak wil het kind geen enkel contact meer met deze ouder om redenen die volwassenen absurd zouden vinden, zoals dat het kind de ouder vindt stinken of dat de ouder hem 'lastig valt', zonder precies te kunnen uitleggen wat hij daarmee bedoelt. Leuke ervaringen met die ouder worden ontkend, ook al ziet het kind gezellige foto's van hem en de ouder. Het kind wordt hierbij sterk beïnvloed door de verzorgende ouder, terwijl deze ouder juist van mening is dat de houding van het kind alleen uit het kind zelf voortkomt. Om van PAS te kunnen spreken, moet het gedrag van het kind zowel uit de verzorgende ouder voortkomen als uit het kind zelf (Spruijt & Kormos, 2010, pp. 87, 88). In de hulpverlening aan scheidingskinderen zal dit misschien moeilijk te vast te stellen zijn. Nader onderzoek is dan gewenst, bijvoorbeeld in de vorm van gesprekken met de ouder(s).

De kans op PAS wordt groter als de ouders via de rechtbank een strijd voeren om het ouderlijk gezag. Spruijt noemt de acht belangrijkste kenmerken van PAS, vastgesteld door de Amerikaanse kinderpsychiater Richard Gardner (Spruijt & Kormos, 2010, p. 86):

1. Er is een lastercampagne tegen de andere (uitwonende) ouder aan de gang.
2. De argumenten waarmee de kinderen de laster verklaren zijn zwak en absurd.
3. Het ontbreekt kinderen aan ambivalente gevoelens: zij zien de uitwonende ouder als 100% slecht en de inwonende, de 'kinderen-programmerende' ouder als 100% goed.
4. De kinderen beweren dat het hun eigen besluit is de uitwonende ouder af te wijzen en de inwonende ouder ondersteunt deze 'onafhankelijke' houding nadrukkelijk.
5. Andersom steunen de kinderen de inwonende ouder krachtig. Dat kan zo ver gaan dat een kind overtuigende bewijzen van een andere werkelijkheid afwijst.
6. De kinderen hebben geen schuldgevoelens over hun gedrag tegenover de afgewezen ouder.
7. De kinderen lijken in hun afwijzing van de uitwonende ouder ingestudeerde, niet bij hun leeftijd passende taal te gebruiken.
8. De vijandigheid heeft zich uitgebreid naar de familie van de verstoten ouder.

Gardner vindt dat er sprake is van kindermishandeling wanneer ouders PAS veroorzaken bij een kind. Hij noemt verschillende vormen van PAS, van licht tot ernstig. Aan elke vorm verbindt Gardner een advies over hoe te handelen, variërend van hulpverlening aan de verzorgende ouder tot het onttrekken van het kind aan de zorg van de ene ouder en hem laten wonen bij de andere ouder (Smulders-Groenhuijsen, 2002, p. 165). Omdat Gardners' definitie van PAS niet door anderen wetenschappelijk is onderbouwd, kan men niet zomaar zijn advies overnemen. Toch is het terecht dat Gardner aandacht vraagt voor dit onderwerp. Feit blijft dat PAS voor pijnlijke situaties zorgt voor de ouder die, vaak zonder geldige reden, wordt afgewezen door zijn kind.

De Amerikaanse onderzoekers Kelly en Johnston zijn van mening dat het vooral gaat om het 'vervreemde kind' in plaats van de 'programmerende ouder', en dat hulp vooral op het kind gericht moet zijn. Zij hebben een model ontwikkeld waarbij ze uitgaan van 'het vervreemde kind in de context van zijn gezinssysteem'. De definitie van dit uitgangspunt luidt als volgt (vertaald in het Nederlands):

"Het vervreemde kind is een kind dat openlijk en voortdurend onredelijk negatieve gevoelens en opvattingen (zoals boosheid, haat, afwijzing en/of angst) over een ouder uit. Deze gevoelens staan niet in verhouding tot de feitelijke ervaringen van het kind met die ouder." (Kelly & Johnston, 2001).

Op basis van het model van Kelly en Johnston heeft Spruijt in zijn onderzoek Scholieren en Gezinnen 2010 de mate van oudervervreemding gemeten bij kinderen van gescheiden ouders. Het bleek dat bijna 10% van deze kinderen te maken had met sterke oudervervreemding. Dat maakt het tot een veelvoorkomend probleem waar ook hulpverleners op bedacht moeten zijn. Het model van Kelly en Johnston zou een goed hulpmiddel kunnen zijn in de hulpverlening aan kinderen met PAS.

Overigens is het belangrijk dat men onderscheid kan maken tussen vervreemde kinderen en kinderen die geen contact willen om realistische redenen, zoals mishandeling. Er zijn veel verschillende

factoren verbonden aan PAS en dit kan niet zomaar worden toegeschreven aan een kind die de omgang met een ouder weigert.

Wanneer de hulpverlener te maken krijgt met een kind met PAS, spreekt het voor zich dat de hulp zich verder uitstrekt dan alleen het beschermen van en helpen bij het verwerkingsproces van het kind. Het is aan de hulpverlener om te beslissen welke stappen hij wil ondernemen, zodat het kind ook met de uitwonende ouder een relatie kan hebben.

1.4 Negatieve gevolgen van echtscheiding bij kinderen

Tot nu toe hebben we vooral gekeken naar de verlieservaringen, gevoelens en gedragingen van scheidingskinderen op korte termijn. Dit kan een heftig beeld geven van het welzijn van scheidingskinderen. Op de lange termijn kunnen we echter zeggen dat het met de meeste scheidingskinderen weer goed gaat. Ze verschillen weinig van kinderen die geen scheiding hebben meegemaakt (Spruijt & Kormos, 2010, p. 54). Toch is er een minderheid die ook op lange termijn te kampen krijgt met negatieve gevolgen van de scheiding. We behandelen in deze paragraaf in het kort de gevolgen op middellange termijn, dat is één of enkele jaren na de scheiding – voor kinderen tussen 8 en 12 jaar is dat de fase van de adolescentie – en de gevolgen op lange termijn, namelijk in de volwassenheid. Dit onderscheid maken we aan de hand van het *Handboek scheiden en de kinderen* (Spruijt & Kormos, 2010, pp. 16, 55, 57). Hoewel deze paragraaf minder concrete tips bevat voor hulpverleners, biedt het achtergrondinformatie die nodig is om de impact van een scheiding op het leven van kinderen beter te begrijpen.

1.4.1 Negatieve gevolgen in de adolescentie

De Amerikaanse onderzoeker Amato (Spruijt & Kormos, 2010, p. 55) heeft een samenvatting gemaakt van de negatieve gevolgen bij scheidingskinderen op middellange termijn. Deze samenvatting is gebaseerd op onderzoeken uit verschillende landen waaronder Engeland, Australië, Nieuw Zeeland, Canada en de Verenigde Staten. Hij noemt als negatieve gevolgen onder andere een verhoging van externaliserende en internaliserende problemen, problemen in vriendschapsrelaties, een zwakkere band met de ouders en problemen op school. Dit zijn gevolgen die kunnen voortkomen uit de scheiding. Zoals gezegd bij paragraaf 1.2.3 kan men zulk gedrag niet vanzelfsprekend toeschrijven aan de scheiding. Er moet ook gekeken worden naar andere mogelijke oorzaken. Wel kunnen we zeggen dat bij scheidingskinderen bovenstaande problemen twee keer zo vaak voorkomen vergeleken met kinderen die geen scheiding hebben meegemaakt (Spruijt & Kormos, 2010, p. 198). Dit laat zien dat het niet vanzelfsprekend goed zal gaan met een kind, ook al heeft de scheiding jaren geleden plaatsgevonden. In de adolescentie kan het kind nog steeds met de scheiding en met de gevolgen ervan worstelen, soms onbewust.

Kijkend naar de afgenomen enquêtes, geven twaalf van de zeventien respondenten aan dat de scheiding van hun ouders invloed heeft gehad op keuzes die zij later in hun leven hebben gemaakt. Een groot deel daarvan bestaat uit keuzes op het gebied van relaties. Van deze twaalf geven zeven aan in hun adolescentie moeite te hebben (gehad) met het aangaan en onderhouden van een gezonde relatie. Ze zien daarin een verbinding met de scheiding van hun ouders. Niet alle keuzes die indirect met de scheiding te maken hebben zijn als zodanig negatieve gevolgen van de scheiding, maar dit laat wel zien dat een groot deel van scheidingskinderen op latere leeftijd nog steeds de gevolgen van de scheiding ondervindt. Vijf mensen geven aan dat de scheiding geen invloed heeft gehad op keuzes die zij later in hun leven hebben gemaakt (bijlage 10, pp. 140, 141).

Wat betreft de relaties van scheidingskinderen met hun ouders, blijkt uit de enquêtes dat zes van de zeventien respondenten een verslechterde relatie heeft met één van de ouders. Opvallend genoeg zijn ook zes respondenten van mening dat de relatie met één van de ouders is verbeterd, in sommige gevallen met beide ouders. Het maakt daarin niet uit of het om de verzorgende of uitwonende ouder gaat. Er is niet gevraagd naar een reden, maar het toont wel aan dat een scheiding niet in alle gevallen hoeft te leiden tot minder goede relaties tussen ouders en kinderen (bijlage 10, pp. 135, 136, 143, 144).

1.4.2 Negatieve gevolgen in de volwassenheid

Wanneer het gaat om negatieve gevolgen op de lange termijn, geeft Amato onder andere de volgende gevolgen: een lager eindniveau van de opleiding, een groter risico op depressie en daarmee een groter beroep op de hulpverlening, en een groter eigen scheidingsrisico (Spruijt & Kormos, 2010, p. 57).

Wanneer wij ook hier kijken naar de afgenomen enquêtes, zien we dat de vier respondenten die te maken hebben (gehad) met trouwplannen, aangeven dat ze moeite hebben gehad met trouwen en/of hier zorgvuldig over hebben nagedacht. Slechts één van hen geeft aan niet te willen trouwen. Daarnaast geeft ze aan ook nu nog moeite te hebben met het aangaan van relaties. De andere drie respondenten zijn getrouwd of hebben trouwplannen, ondanks de moeite die ze er in eerste instantie mee hebben gehad om de stap te zetten (bijlage 10, pp. 140, 141).

Over het eigen scheidingsrisico dat Amato noemt, rapporteerde het CBS in 2005 dat scheidingskinderen een twee keer zo grote kans hebben om zelf te scheiden, dan kinderen uit intacte gezinnen. Wanneer zij trouwen met een partner die zelf ook de echtscheiding van zijn ouders heeft meegemaakt, is de kans op scheiding zelfs drie keer zo groot in vergelijking met kinderen uit intacte gezinnen. Uit het onderzoek blijkt dat na twintig jaar de helft van de ondervraagde echtparen, waarvan de ouders van beide partners gescheiden zijn, uit elkaar zijn (Steenhof & Prins, 2013). Dit zijn alarmerende gegevens en ze laten zien dat een scheiding een rimpeleffect kan hebben in de daaropvolgende generaties. Deze generaties kunnen ook weer te maken krijgen met bovengenoemde problemen, waardoor de groep met een lager opleidingsniveau en inkomen steeds groter wordt in Nederland. Dat zal uiteindelijk invloed hebben op de economie. Daaruit blijkt hoe belangrijk het is om aandacht te besteden aan de preventie van echtscheiding. In de hulpverlening aan scheidingskinderen zouden bovenstaande negatieve gevolgen eveneens ondervangen of verminderd kunnen worden. Daarover kunt u meer lezen in hoofdstuk 3.

Hoe komt het dat kinderen uit een gescheiden gezin zelf een grotere kans hebben om te scheiden? Daar is meer onderzoek voor nodig, maar Singendonk en Meesters geven een reële mogelijkheid. Volgens hen bestaat er een grote kans dat kinderen hun manier van problemen oplossen overnemen van hun ouders. Als hun ouders niet in staat zijn hun problemen op te lossen en uiteindelijk scheiden, krijgen kinderen geen voorbeeld mee van hoe ze adequaat met hun (relatie)problemen kunnen omgaan. Zij weten niet goed hoe ze ruzie kunnen maken en mijden confrontaties. Op de lange termijn kan dat invloed hebben op hun eigen relatie of huwelijk, zoals we hebben gezien bij sommige respondenten van de enquêtes. Vergeleken met kinderen uit intacte gezinnen is bij scheidingskinderen de kans groter dat ook zij uit hun relatie stappen (Singendonk & Meesters, herziende druk 2011, p. 107).

1.5 Samenvatting

In dit hoofdstuk is duidelijk geworden wat kinderen kunnen verliezen bij een echtscheiding en wat hun uiteenlopende reacties daarop zijn. Een scheiding brengt meer met zich mee dan alleen een verlies van het gezin zoals het was. De verliezen kunnen ook in het kind zelf plaatsvinden, zoals een verlies van vertrouwen.

Kinderen zijn uniek in hun reacties op verlieservaringen. Een deel ervan wordt echter ook bepaald door de ontwikkelingsfase die ze doormaken. Waar kinderen van 6 tot 8 jaar met name verdrietig zijn, kunnen kinderen tussen de 9 en 12 jaar oud boosheid laten zien. Kinderen krijgen te maken met veel verschillende gevoelens en dat kan erg verwarrend zijn. Het kind kan zijn gevoelens vertalen naar zijn omgeving of naar andere personen. Jongens kunnen last krijgen van externaliserende problemen, meisjes van internaliserende problemen.

Naast deze reacties kunnen er complicaties optreden in het gedrag van het kind zoals parentificatie, ernstige of aanhoudende loyaliteitsconflicten of ouderverstoting, ook wel PAS genoemd. Wanneer deze complicaties in sterke mate optreden of over een langere periode, zijn ze ongezond voor het kind en kunnen ze zelfs op lange termijn problemen met zich meebrengen. De ouders zijn in de eerste

plaats verantwoordelijk voor het voorkomen van gecompliceerd gedrag bij hun kind, of het kind helpen dit op te lossen. In de tweede plaats kunnen derden zoals hulpverleners of rechters, hier invloed op uitoefenen.

Tot slot kunnen kinderen, naast de mogelijke complicaties, op middellange en op lange termijn nog andere negatieve gevolgen ondervinden van de scheiding. Opvallend daarin zijn problemen op school, problemen in de relatie met anderen en psychische of gedragsproblemen. In de enquêtes komen vooral relatieproblemen naar voren. Een zwakkere band met de ouder(s) komt voor onder deze kinderen, hoewel de band met de ouders in de loop der jaren ook kan verbeteren. Verder kan een scheiding een rimpeleffect teweeg brengen: scheidingskinderen hebben een twee keer zo grote kans om zelf te scheiden vergeleken met kinderen uit intacte gezinnen.

2. Verliesverwerking bij kinderen

In het vorige hoofdstuk hebben we onder andere gekeken naar mogelijke verlieservaringen van kinderen in echtscheiding. In dit hoofdstuk richten we ons op de verwerking van de verlieservaringen door deze kinderen. We beantwoorden daarbij deelvraag 2: *wat is normale en gestageneerde verliesverwerking bij kinderen?* Wanneer we daar een antwoord op hebben gevonden, kunnen we in de volgende hoofdstukken kijken naar de factoren die invloed hebben op de verwerking, en de rol die de hulpverlener daarin kan spelen.

Bij verliesverwerking wordt vaak gedacht aan rouwverwerking. Hoewel er een duidelijk verschil bestaat tussen rouw om overlijden en rouw om (im)materieel verlies, is er een overlap te zien in de bijbehorende processen van verwerking. Dit wordt door meerdere bronnen bevestigd waaronder Singendonk en Meesters, die stellen dat het verwerken van het verlies bij een scheiding emotioneel gezien lijkt op verlies bij overlijden (Singendonk & Meesters, herziende druk 2011, p. 82). Het proces van verwerking dat we beschrijven zal dus in meerdere opzichten lijken op het proces van rouw. Op die manier zullen we het ook benaderen in dit hoofdstuk. Toch zullen we hier en daar het verschil tussen de twee benadrukken, omdat rouw om overlijden in wezen anders blijft dan rouw om (im)materieel verlies.

Allereerst omschrijven we de verschillende fasen van het ‘normale’ verwerkingsproces. Vervolgens kijken we naar de specifieke kenmerken van verliesverwerking bij kinderen, en de verschillende taken van verwerking waar kinderen bij echtscheiding mee te maken krijgen. Hierna behandelen we gecompliceerde verliesverwerking: de criteria om daarvan te kunnen spreken en de kenmerken ervan, gevolgd door een beknopte verdieping in uitgestelde verliesverwerking. Tot slot volgt een samenvatting.

Voor deze deelvraag hebben we geen gebruik gemaakt van interviews. Uit de interviews en enquêtes van deelvraag 1 zijn echter bepaalde aspecten naar voren gekomen, die we ook in dit hoofdstuk hier en daar benoemen.

2.1 Proces van verliesverwerking bij kinderen

We kijken hier niet alleen naar het proces van verwerking bij kinderen, maar ook naar de wezenlijke kenmerken van verliesverwerking bij kinderen en de rouwtaken die zij te volbrengen hebben. Voor de hulpverlener die werkt met scheidingskinderen is het van belang om kennis te hebben over de verliesverwerking bij kinderen, aangezien deze in veel opzichten verschilt van de verliesverwerking bij volwassenen. Hierover meer in paragraaf 2.1.2.

2.1.1 Het verwerkingsproces bij kinderen

De Mönnink geeft als definitie van verliesverwerking:

“Het bewust en waardig afscheid nemen – op alle levensniveaus – van een verloren gegaan, geliefd onderdeel van je bestaan en het overgaan naar een nieuw levenshoofdstuk met een herinnering aan het oude.” (Mönnink, 2008, p. 38)

In het vorige hoofdstuk is beschreven wat kinderen kunnen voelen en ervaren bij hun verlies. Ze zullen met deze gevoelens aan de slag moeten gaan om de scheiding te kunnen verwerken. De Mönnink gebruikt het woord ‘bewust’ in zijn definitie, waarmee hij bedoelt dat verliesverwerking niet vanzelf gebeurt. Er zijn taken die kinderen met verlieservaringen moeten volbrengen. Deze taken horen bij het proces van verwerken, dat globaal is opgedeeld in fasen. De fasen zijn niet als zodanig chronologisch; vaak worden ze op verschillende manieren doorlopen.

In het boek *Kinderen en echtscheiding* worden er vier fasen van verwerking bij kinderen genoemd (Driesen, 2002, pp. 154-156). We hebben deze fasen op een rijtje gezet met daaraan toegevoegd de algemene houding van het kind in de betreffende fase:

- Ontkenningfase, daarbij behorend een passief-onverschillige houding:
Ontkenning zorgt ervoor dat het kind niet overweldigd raakt door de schok van de scheiding. Kinderen lijken rustig en gaan vaak al snel verder met waar ze mee bezig waren. In theorie duurt deze fase ongeveer drie tot zes maanden.
- Protestfase, met een actief-betrokken houding:
In deze fase komen veel verschillende gevoelens voorbij, die beschreven zijn in hoofdstuk 1. Kinderen die zich schuldig voelen kunnen lastig gedrag vertonen waarmee zij hun 'welverdiende' straf uitlokken. Sommige kinderen onderdrukken hun boosheid; schuld en angst kunnen daarvoor in de plaats komen. Deze fase duurt ongeveer zes tot twaalf weken.
- Desorganisatiefase, te herkennen aan een passief-betrokken houding:
De desorganisatiefase zou volgens Driesen tot hooguit één jaar na de scheiding duren. Hier wordt het kind zich bewust van de afwezigheid van de ene ouder. Het kind lijkt neerslachtig en vertoont soms nog weinig interesse voor de dagelijkse dingen. Het kan gebeuren dat kinderen zich in deze fase jonger gedragen dan ze zijn, of last krijgen van lichamelijke klachten.
- Reorganisatiefase, met daarbij een actief-berustende houding :
In deze fase probeert het kind zich aan te passen aan de huidige situatie zoals die is. Er is weer meer aandacht voor het hier en nu, hoewel het kind niet gelukkig hoeft te zijn. Hij heeft de scheiding nu wel geaccepteerd. Er is weer sprake van normale groei.

Volgens Driesen neemt een rouwproces zo'n twee jaar in beslag. Toch benadrukt hij dat er geen vaste omlijnung of tijdsduur is bij dit proces. Wij denken dat er een verschil bestaat tussen het verwerken van de scheiding en de scheiding een plekje geven. Kinderen kunnen de scheiding een plekje hebben gegeven, maar dat hoeft niet te betekenen dat ze de scheiding ook hebben verwerkt. Alleen het kind zelf kan bepalen wanneer hij 'klaar' is met verwerken, maar elk kind is daarin uniek. Ook kan volgens Driesen het rouwproces opnieuw actueel worden zodra het kind een nieuwe ontwikkelingsfase bereikt. Het kind zal zich dan opnieuw vragen stellen over de scheiding en hij zal de scheiding weer een nieuwe plek moeten geven in zijn leven (Driesen, 2002, p. 152). In de enquêtes die we hebben afgenomen onder volwassenen die als kind een scheiding hebben meegemaakt, komt onder andere naar voren dat zeven van de zeventien respondenten in hun tienerjaren moeite kregen met het aangaan en onderhouden van relaties. Vier van hen hebben op latere leeftijd lang nagedacht over trouwen en sommigen hebben er moeite mee gehad in het licht van de scheiding van hun ouders (bijlage 10, pp. 140, 141).

De vraag bestaat of een kind ooit klaar is met verwerken. Dit is moeilijk te zeggen. Bij een nieuwe ontwikkelingsfase kan het kind onverwachts weer te maken krijgen met het verwerkingsproces, in die zin is hij nooit helemaal 'klaar'. Wel kan het kind de scheiding inmiddels een plek hebben gegeven, wat zorgt voor meer rust. We hebben de gescheiden ouders in de interviews gevraagd of zij denken dat hun kind inmiddels de scheiding heeft verwerkt. Zeven van de tien ouders denken van wel. Ze beschrijven niet zozeer dat het kind klaar is met verwerken, als wel dat het kind de scheiding een plekje heeft gegeven, dat hij weer lekker in z'n vel zit of dat het 'goed is zo'. Bij deze ouders heeft de scheiding drie tot zeven jaar geleden plaatsgevonden. De andere drie ouders zijn niet zeker of hun kind de scheiding al heeft verwerkt; zij zijn één tot drie-en-een-half jaar geleden gescheiden (bijlage 9, pp. 13, 14, 63, 64). Dit lijkt tot op zekere hoogte te bevestigen wat Driesen noemt als de duur van een rouwproces.

2.1.2 Bijzonderheden van verliesverwerking bij kinderen

Wat zijn nu de specifieke kenmerken van verliesverwerking bij kinderen? Met behulp van Manu Keirse (Keirse, 2002, pp. 41-43), klinisch psycholoog en doctor in de medische wetenschappen, kunnen we een aantal belangrijke punten noemen waar ook de hulpverlener op bedacht kan zijn. Allereerst 'bewaren' kinderen hun verdriet niet tot een bepaald moment, bijvoorbeeld wanneer ze alleen zijn,

maar rouwen ze midden in het gewone leven. Dit kan gebeuren wanneer iets hun verdriet in gang zet en wanneer ze zich veilig genoeg voelen om hun verdriet te laten zien. Het verdriet kan het kind overspoelen en dat kan verwarrend zijn. Daarnaast kunnen kinderen niet te lang achter elkaar met verdriet bezig zijn. Als het ze teveel wordt zetten ze een knop om en gaan ze iets anders doen. Emoties van kinderen kunnen in vergelijking met die van volwassenen overkomen als explosief. Ze kunnen hun emoties overal op richten zoals hun ouders, maar ook op de rechter of de therapeut, of op kinderen die geen scheiding hoeven mee te maken (Keirse, 2002, p. 43).

Er kan verder sprake zijn van regressie: in dat geval lijkt het of een kind een terugval heeft in zijn ontwikkeling (Boelen, 2012). Taken die hij al had volbracht, zal hij opnieuw moeten volbrengen. Bijvoorbeeld zindelijk worden of veters strikken, of zijn woede leren beheersen. Regressie hoeft op zichzelf geen probleem te zijn. Keirse noemt het een 'pauze in de rouw' die voor een kind gezond en passend kan zijn (Keirse, 2002, p. 44).

Tot slot kunnen kinderen, door een nog beperkte verbale en mentale ontwikkeling, hun verdriet uitwerken in hun spel. Dit is belangrijk voor kinderen, want spelen is hun natuurlijke manier om te communiceren. Dat maakt spel tot een belangrijk en onmisbaar component binnen de hulpverlening aan scheidingskinderen.

We willen hier kort de nadruk leggen op een risico tot *acting-out*-gedrag. Een kind is hiertoe geneigd wanneer hij geen ruimte ervaart in zijn omgeving om zich te uiten. Dat betekent dat het kind op een destructieve manier zijn emoties afreageert op de omgeving, zonder aan de negatieve gevolgen daarvan te denken (Keirse, 2002, pp. 45-47). Je kunt daarbij denken aan een tiener die zijn boosheid afreageert door roekeloos hard met zijn scooter te rijden. Een ander voorbeeld is een kind dat vanuit frustraties zijn eigen speelgoed kapot maakt en achteraf spijt heeft.

Voor de hulpverlener is het nodig dat hij de hulpverlening aan scheidingskinderen afstelt op hun leeftijd en verbale vermogen, en op hun eigen specifieke manier van verwerken. Hier gaan we in hoofdstuk 5 dieper op in.

2.1.3 Taken voor de verwerking

Er bestaan verschillende taken die het kind tijdens de verwerking zal moeten voltooien, om de verwerking in zijn geheel te kunnen doorlopen en afronden. De taken hebben enige overlap met de fasen van verwerking, genoemd in paragraaf 2.1.1. Voor de hulpverlener is er een rol weggelegd om de kinderen te helpen met deze taken. Aangezien de hulpverlener voor een korte tijd deel uitmaakt van het leven van het kind, en het proces van verwerken veel langer duurt, zullen niet alle fasen van verwerking langskomen in de begeleiding. Het is echter wel goed om bij het herkennen van de verwerkingsfase, ook aandacht te besteden aan de bijpassende verwerkingstaak.

In het boek *Ruimte voor verdriet* worden rouwtaken aangehaald van de Amerikaanse onderzoeker J.W. Worden (Verliefde & Fiddelaers-Jaspers, 2005, pp. 99-106). Aan deze taken is een 'nulde taak' toegevoegd die de basis vormt voor de andere taken. Hoewel ze in een chronologische volgorde lijken te zijn opgesteld, worden deze taken vaak net als de fasen van verwerking op verschillende manieren doorlopen. We geven er een korte beschrijving bij.

- *Nulde taak: leren omgaan met verlies en verdriet.*
Het omgaan met verlies en verdriet begint niet pas op het moment dat een kind een echtscheiding of overlijden van een familielid meemaakt. Een kind heeft vaak kleinere verliezen, bijvoorbeeld in de vorm van een verhuizing of het weglopen van een huisdier. De manier waarop hij heeft leren omgaan met deze verliezen, is tekenend voor de manier waarop hij met een scheiding en de bijbehorende verliezen zal omgaan. Ouders kunnen hun kinderen dus al in hun vroege jaren helpen om goede copingstrategieën aan te leren.
- *Eerste taak: laten doordringen wat er echt gebeurd is.*
Het erkennen van een verlies is nodig, zo niet noodzakelijk om door te kunnen gaan met de andere taken. Zolang een kind de realiteit niet onder ogen ziet en verder gaat alsof er niets is

gebeurd, alsof de scheiding niet blijvend is en zijn leven niet is veranderd, zal hij er ook niet om rouwen. Dit is lastig voor kinderen die nog lang na de scheiding wensen dat hun ouders weer samen komen (Driesen, 2002, p. 151). Soms komen zij er pas na enkele jaren aan toe om deze herenigingswens los te laten en te erkennen dat de scheiding blijvend is.

Wanneer het kind de realiteit dan tot zich laat doordringen, is dat soms emotioneel minder belastend dan de fantasie die hij daarover kan hebben. In het geval van een echtscheiding kan een kind het idee krijgen dit zijn schuld is. Als door de ouders niets wordt ondernomen om de waarheid over de echtscheiding eerlijk en duidelijk aan hun kind uit te leggen, kunnen de fantasieën van het kind een eigen leven gaan leiden.

- *Tweede taak: omgaan met een wirwar van gevoelens.*

Zoals beschreven in hoofdstuk 1, kunnen kinderen veel gevoelens tegelijk ervaren. Dat kan voor een knoop in hun maag zorgen. Kinderen hebben een veilige plek nodig om hun emoties uit te drukken en te verwerken; school en thuis kunnen deze veilige plaatsen zijn. Veiligheid betekent ook dat volwassenen zich emotioneel durven uiten. Dat geeft het kind de boodschap dat emoties geaccepteerd worden en het kan hem stimuleren om zich ook te uiten.

- *Derde taak: verder leven met het gemis en de herinneringen.*

Het dagelijkse leven gaat verder en het kind begint te beseffen dat alles anders is. Hij ziet zijn vader of moeder niet meer elke dag, zijn verjaardag en de feestdagen zijn niet meer hetzelfde. Er kan veel veranderen in het leven van een kind en het is één van de moeilijke taken om daarmee te leren leven.

- *Vierde taak: de draad van het leven weer oppakken.*

Deze taak is niet het eindpunt van het verwerkingsproces. Kinderen kunnen meteen na een verlies de draad van het leven oppakken, en de dag erna weer geconfronteerd worden met hun gevoelens. Deze taak houdt in dat ze weer bezig zijn met de toekomst van hun leven.

In al deze taken, met uitzondering van de 'nulde taak', kan de hulpverlener het kind helpen om ze aan te gaan en te doorlopen. Hierbij moet de hulpverlener er rekening mee houden dat bij de verwerking van een kind elke dag en zelfs elk moment anders kan zijn. Waar het kind het ene moment vrolijk aan het spelen is, kan hij een paar uur later in woede uitbarsten of raakt hij neerslachtig.

Nu we weten wat zogenoemd 'normale' verliesverwerking bij kinderen inhoudt kunnen we kijken naar de betekenis van gecompliceerde verliesverwerking.

2.2 Gecompliceerde verliesverwerking

Binnen de hulp aan scheidingskinderen kan de hulpverlener te maken krijgen met een kind bij wie het verwerkingsproces zeer moeizaam verloopt, is vastgelopen of zelfs na lange tijd nog niet is begonnen. Hier behandelen wij de criteria van de zogeheten gecompliceerde verliesverwerking met bijbehorende kenmerken, kenmerken die de hulpverlener kunnen helpen om dit te herkennen bij een kind. Daarnaast geven we aandacht aan uitgestelde rouw.

2.2.1 Criteria en kenmerken van gecompliceerde verliesverwerking

Het kan gebeuren dat een kind het verwerkingsproces moeizamer doorloopt in vergelijking met andere kinderen of dat het proces zelfs tot stilstand komt. Dat noemen we gecompliceerde of gestagneerde verliesverwerking. Een andere term is gestoord rouwen; deze term wordt gebruikt door Driesen in zijn boek *Kinderen en echtscheiding*. Hij geeft drie criteria die, gecombineerd met elkaar, een aanwijzing zijn voor gestoord rouwen (Driesen, 2002, pp. 158, 159).

Het eerste criterium is de tijdsverloop van de gevoelens en reacties bij het kind. In paragraaf 2.1.1 is een zekere tijdsduur beschreven bij elke fase van de verwerking. Als het kind langer dan de 'normale' tijdsduur bezig is met een bepaalde fase kan dat wijzen op gecompliceerde rouw. Het blijft echter lastig om dit moment te bepalen aangezien elk kind op zijn eigen manier rouwt.

Het tweede criterium omvat de heftigheid van de gevoelens die bij het kind voorkomen. We denken dan aan agressiviteit, grote angst, een diepe depressie of juist een extreme verdringing van alle emoties. Dit moet echter gepaard gaan met de eerste en derde criteria om van gecompliceerde rouw te kunnen spreken.

Het laatste criterium gaat over eventuele gedragsproblemen die kunnen optreden bij het kind. Deze problemen kunnen indirect voortkomen uit de scheiding. Daarmee bedoelen we dat ze een gevolg kunnen zijn van gevoelens die het kind ten opzichte van de scheiding ervaart. Een kind dat zich bijvoorbeeld erg machteloos voelt kan een soort controledwang gaan vertonen. In één van de enquêtes beschrijft een vrouw dat ze als kind na de scheiding 's nachts niet kon slapen, wanneer er iets in haar kamer niet op zijn plek stond. Iedere keer moest ze haar bed uit om het recht te zetten of een pluisje op te rapen, tot ze op den duur nauwelijks meer sliep. Naar eigen zeggen deed ze dit om nog iets in haar leven te hebben wat op orde was en vertrouwd (bijlage 10, p. 140). Andere gedragsproblemen zijn bijvoorbeeld agressie, hyperactiviteit, relatie- of emotionele stoornissen, problemen op school of lichamelijke klachten (Driesen, 2002, p. 159).

Als hulpverlener is het belangrijk om alert te zijn op bovenstaande criteria. Meestal weet de hulpverlener uit ervaring met kinderen hoe 'extreme' gevoelens in verhouding staan met de meer 'normale' en veel voorkomende gevoelens.

2.2.2 Uitgestelde verliesverwerking

Kinderen hebben het vermogen hun rouw uit te stellen. Dit hoeft niet schadelijk te zijn. Volgens Keirse doet het kind dat om twee redenen, te beginnen met de eerste: de sfeer moet thuis veilig genoeg zijn om de wirwar van gevoelens die hij ervaart de ruimte te kunnen geven. Tijdens en vlak na een echtscheiding verandert er veel, in het bijzonder in de thuissituatie. De veranderde situatie is onbekend voor het kind en voelt daarom nog onveilig aan. Hij moet eerst zeker weten dat er aan zijn basisbehoeften tegemoet wordt gekomen. Je kunt daarbij denken aan fysieke en psychologische veiligheid. Het kan jaren duren voordat een kind deze veiligheid ervaart om zich emotioneel te uiten (Keirse, 2002, pp. 47, 48).

Dit wordt ook benadrukt door Saskia Koning, oprichter en directeur van Stichting Jonge Helden. In een voorlichtingsfilm voor leerkrachten en professionals vertelt ze hoe belangrijk het voor kinderen is om een veilige omgeving te hebben waarin ze hun gevoelens van rouw kunnen verwerken. Dit is een reden waarom Stichting Jonge Helden aanbeveelt om programma's over rouw voor kinderen pas te starten als er enkele jaren voorbij zijn gegaan sinds het overlijden. Het kan namelijk zo zijn dat een kind zijn rouw één of twee jaar uitstelt. Als men dan te vroeg begint met een programma kan het zijn dat hij er nog niet aan toe is en dat het programma zelfs verwarrend is voor het kind (Springfilm, 2011).

Een tweede reden voor uitgestelde rouw is de behoefte van kinderen om bij hun leeftijdgenoten te horen. Als kind van gescheiden ouders zijn ze 'anders'. Dat kan ervoor zorgen dat ze zich juist zo normaal mogelijk willen gedragen, en hun verdriet en andere gevoelens niet willen laten zien (Springfilm, 2011). Een moeder uit één van onze interviews beschrijft het als volgt:

"Ik weet wel dat Sander een keer heeft gezegd, toen hij in de nieuwe klas kwam, was hij toch wel weer een beetje bang van 'ja ik ben misschien de enige met...' en dat hij thuiskomt en zegt: "En die papa en mama zijn gescheiden, en die papa en mama, en die..." Ze zien dan ook in één keer in van goh, ik ben niet de enige." (bijlage 8, p. 39)

Kinderen van gescheiden ouders hebben het van hun omgeving nodig te weten dat ze nog steeds geaccepteerd worden. Pas dan zal een kind zich ook daar veilig genoeg voelen om het verlies te kunnen uiten. Om deze redenen benadrukken wij het belang van veiligheid binnen de (groeps)hulpverlening aan scheidingskinderen. Daar ligt een belangrijke taak voor de hulpverlener.

2.3 Samenvatting

In dit hoofdstuk hebben we gekeken naar de normale en de gestagneerde of gecompliceerde verliesverwerking bij kinderen. Kinderen die te maken krijgen met verliesverwerking naar aanleiding van een echtscheiding, zullen daarin verschillende fasen doorlopen. Deze fasen lijken op de fasen van een rouwproces. Elk kind doet dat op zijn eigen manier en in zijn eigen tempo. Bij elke nieuwe ontwikkelingsfase zal het kind een nieuwe betekenis moeten geven aan de scheiding.

Naast de te doorlopen fasen hebben kinderen ook verwerkingstaken te volbrengen. Hier is geen chronologische volgorde aan verbonden. Het gaat met name om de vaardigheid 'omgaan met verlies en verdriet', het laten doordringen van wat er is gebeurd en omgaan met de gevoelens die daarbij naar boven komen. Ook zal het kind verder moeten leven met zijn gemis en de draad van het leven weer op moeten pakken.

Kinderen verwerken hun verlies op een heel eigen manier in vergelijking met volwassenen. Ze rouwen wanneer zij daaraan toe zijn en kunnen er tijdelijk van afzien, om door te gaan met hun dagelijkse leven. Spel kan een belangrijke functie hebben voor kinderen om het verlies te leren begrijpen en ermee om te gaan. Verder kan er regressie plaatsvinden, waarbij een kind een (tijdelijke) terugval heeft in zijn ontwikkeling. Wanneer het kind geen ruimte voelt om zich te uiten bestaat er risico op *acting-out*-gedrag. Daarbij reageert het kind zijn emoties op een destructieve manier af op de omgeving, zonder te denken aan nadelige gevolgen.

Hoewel de meeste kinderen het proces van verliesverwerking goed doorlopen, kan gecompliceerde verliesverwerking voorkomen. Of daar sprake van is, is afhankelijk van de tijdsduur waarin het kind rouwt, de heftigheid van de gevoelens en het wel of niet voorkomen van bepaalde gedragsproblemen. Deze drie moeten gecombineerd voorkomen, om van een gecompliceerde verwerking te kunnen spreken.

Naast gecompliceerde verliesverwerking bestaat er uitgestelde verwerking. Dit hoeft niet schadelijk te zijn. Een kind kan zijn rouwproces als het nodig is jarenlang uitstellen, vanwege een onveilige thuissituatie of de behoefte om niet anders te zijn dan zijn leeftijdgenoten. Wanneer het kind veiligheid ervaart in de vorm van een stabiele thuissituatie en acceptatie van zijn omgeving, durft hij zijn gevoelens en emoties te uiten. Zo kan zelfs jaren na de echtscheiding het kind ineens aan het begin staan van zijn verwerkingsproces.

3. Helpende en belemmerende factoren in de verliesverwerking

Uit voorgaande hoofdstukken blijkt dat er overeenkomsten zijn tussen het proces van verwerking van een echtscheiding en dat van rouw bij een overlijden. Verliesverwerking verloopt via een aantal verschillende fasen die ieder kind op zijn eigen tempo en manier doorloopt. Ook verwerken kinderen het verlies op een andere manier dan volwassenen. Wanneer de verwerking moeizaam verloopt kan er sprake zijn van gecompliceerde of gestagneerde verlieswerking. Hierdoor kan een kind de verwerking uitstellen, soms tot jaren na de echtscheiding.

In dit hoofdstuk gaan we in op de factoren die van invloed kunnen zijn op het verwerkingsproces dat kinderen doormaken. De vraag die centraal staat is: *wat zijn helpende en belemmerende factoren in het verwerken van het verlies?* Ten eerste komt een algemeen gedeelte aan de orde waar er wordt ingegaan op de factoren die een rol spelen bij de verliesverwerking. Daarna worden de factoren beschreven die van invloed zijn op de aanpassing of verwerking van de scheiding van het kind. Hier is bewust gekozen voor de termen aanpassing en verwerking. Aanpassing aan de nieuwe situatie na de scheiding is nauw verwant met het verwerken van de scheiding. In hoofdstuk twee werd gesproken over de reorganisatiefase die onderdeel is van de verwerking. Een kind past zich in deze fase aan aan de nieuwe situatie. Een goede aanpassing aan de scheiding heeft vergelijkbare aspecten van een goede verwerking. Deze begrippen zullen elkaar dan ook overlappen. Later in het hoofdstuk wordt beschreven welke van die factoren specifiek van invloed zijn op de verwerking van het verlies.

3.1 Factoren verliesverwerking

Herman de Mönink spreekt over drie verliesverwerkingsfactoren die bepalend zijn voor een positieve verwerking van een verlies (Mönink, 2008, p. 46).

- Verliesimpact: de inbreuk van het verlies op iemands leven;
- Verliescoping: de manier waarop iemand met het verlies omgaat;
- Verliessupport: de sociale steun die vanuit de omgeving komt.

Hoewel de mate van impact van een echtscheiding per kind verschillend is, is het onmiskenbaar dat een echtscheiding impact heeft. In hoofdstuk 1 is duidelijk geworden dat de impact niet beperkt blijft tot het verlies van het gezin zoals het was, maar dat er op meerdere levensgebieden verlies wordt ervaren. Wel kan de grootte van de impact verschillen. Dit is bijvoorbeeld afhankelijk van de relatie die het kind met ieder van de ouders had. Wanneer de impact groot is, zal de verwerking meer moeite kosten dan wanneer de impact kleiner is. Ook het aantal verliezen en veranderingen dat een kind ervaart bij de scheiding is van invloed op de verwerking (Mönink, 2008, p. 244). Opvallend is dat bij vier van de tien interviews die we met ouders hadden ten tijde van de scheiding sprake was van het overlijden van één van de grootouders. Dit heeft allicht ook zijn impact gehad op het kind en de mate waarin het kind aan de verwerking van de scheiding toe kwam.

Bepalend voor een goede verwerking is de manier waarop iemand met het verlies omgaat. Er wordt onderscheid gemaakt tussen positieve coping, dat wat helpend is, en negatieve coping, dat wat belemmerend is. Bij kinderen zie je dat ze, nadat ze het nieuws van de scheiding te horen hebben gekregen, snel weer overgaan tot de orde van de dag door bijvoorbeeld te gaan spelen. Dit is een voorbeeld van positieve coping. De afweer zorgt ervoor dat het verlies het kind niet in één keer overspoelt (Mönink, 2008, p. 69). In interviews met ouders komt dit ook naar voren. We vroegen naar de reactie van hun kind op het nieuws van de scheiding. Een ouder zegt het volgende:

“Ook toen we het tegen de jongste vertelden, die zei ‘oh ja oké, mag ik een ijsje?’ Die had het echt niet in de gaten.” (bijlage 8, p. 61)

Van negatieve coping is sprake wanneer het kind geruime tijd na het horen van de scheiding niet over de scheiding wil praten. De aanhoudende afweer zorgt ervoor dat de verliesverwerking geblokkeerd wordt (Mönnink, 2008, p. 71).

Sociale steun is de laatste factor die van belang is in de verwerking. De sociale steun kan bestaan uit familie, vrienden en maatschappelijke diensten. Wanneer een kind toegang heeft tot een groot sociaal netwerk en hij daar gebruik van maakt zal de verwerking makkelijker zijn, omdat het kind dan niet alleen staat in de verwerking. De Mönnink geeft aan dat contact met anderen grote invloed heeft op het verwerken van verlies (Mönnink, 2008, p. 95)

De beschikbaarheid van sociale steun is een belangrijke factor omdat ouders ten tijde van hun huwelijksproblemen minder beschikbaar zijn om recht te doen aan de emotionele behoefte van hun kind (Smulders-Groenhuijsen, 2002, p. 135). Één van de geïnterviewde professionals benoemt dit ook. Op de vraag welke factoren buiten het kind om helpend of belemmerend zijn voor de verwerking antwoordt ze als volgt:

“Ja ik denk dat hoe ouders het zelf verwerken, want dan is de ouder meer of minder beschikbaar. En in hoeverre ze steun hebben in de omgeving. Heel veel ouders hebben onverwerkte gevoelens eigenlijk ten opzichte van een scheiding. En hoe meer ouders dat zelf wel verwerken, hoe meer ze ook weer beschikbaar zijn voor het kind.” (bijlage 8, p. 109)

Kinderen zijn voor steun dus min of meer aangewezen op hun sociale omgeving. Wanneer kinderen bij opa en oma of bij vriendjes terecht kunnen voor steun, heeft dit een positieve werking op het verwerkingsproces. Maatschappelijk werkster en opvoedondersteuner Annemieke Reesink geeft aan dat het belangrijk is dat een kind ergens anders dan bij de ouders terecht kan (bijlage 8, p. 90).

De verliesverwerkingsfactoren zoals de Mönnink die beschrijft hebben betrekking op het leven van een volwassene. Het is daarom niet uitgesloten dat in het leven van een kind de verliesverwerkingsfactoren zich op een andere manier uitwerken. Niet alleen bovengenoemde factoren spelen een rol bij de verwerking. In de volgende paragraaf worden de factoren belicht vanuit het kind zelf en zijn omgeving.

3.2 Risico- en beschermende factoren

In het boek *Kind en echtscheiding* lezen we dat er onderzoeken zijn gedaan naar factoren die een kind beschermen of kwetsbaarder maken voor de gevolgen van een scheiding. De wisselwerking tussen factoren in het kind en factoren in de omgeving van het kind zijn bepalend of een kind kwetsbaarder is voor de negatieve gevolgen van de scheiding, zoals beschreven in hoofdstuk 1, of dat hij zich weerbaar kan opstellen. (Singendonk & Meesters, herziende druk 2011, p. 118).

3.2.1 Interne factoren

Dit brengt ons bij de vraag welke factoren van invloed kunnen zijn op de aanpassing van een kind na een echtscheiding. Allereerst kijken we naar de factoren binnen in het kind. De belangrijkste factor is de egoveerkracht van het kind. Kinderen met een grote egoveerkracht hebben minder problemen bij de aanpassing aan de situatie na de echtscheiding. Onder egoveerkracht wordt de flexibiliteit en het incasseringsvermogen van kinderen in stressvolle situaties verstaan. Kinderen met een grote egoveerkracht zijn positief sociaal gericht, alert, ondernemend en vallen vooral op een positieve manier op. Uit onderzoek van Werner kwam naar voren dat op oudere leeftijd deze kinderen een positief zelfbeeld hebben en in staat zijn om actief emotionele steun te zoeken buiten het gezin. Wanneer de egoveerkracht van kinderen zwak is zullen ze minder flexibel met stresssituaties om kunnen gaan en is hun incasseringsvermogen kleiner. (Singendonk & Meesters, herziende druk 2011, pp. 117-120).

De factor die als tweede wordt genoemd is het temperament van kinderen. Kinderen met een rustig temperament passen zich sneller en makkelijker aan aan veranderingen en dus ook aan veranderingen die de scheiding met zich meebrengt. Kinderen met een moeilijk temperament

daarentegen roepen eerder negatieve reacties op bij hun ouders. Hun gedrag kenmerkt zich door een hoge mate van activiteit, prikkelbaarheid en onvoorspelbaarheid. Op veranderingen reageren deze kinderen vaak heftig en negatief. In stressvolle situaties hebben zij een verhoogd risico op psychosociale problemen. (Singendonk & Meesters, herziende druk 2011, p. 119). Wanneer deze kinderen dus een echtscheiding meemaken is dat voor hen extra belastend, en is de kans op ontwikkeling van psychosociale problemen groter.

De derde factor heeft betrekking op neuropsychiatrische problemen bij kinderen. Hieronder vallen bijvoorbeeld ADHD, stoornissen in het autismespectrum en andere aangeboren stoornissen. Kinderen met deze stoornissen zijn extra kwetsbaar voor de gevolgen van echtscheiding omdat ze zich minder goed aan veranderingen kunnen aanpassen. Veel van deze kinderen hebben gedragsproblemen. In stresssituaties, zoals een echtscheiding, kunnen deze gedragsproblemen sterker naar voren komen.

De intelligentie van een kind speelt ook mee in de manier waarop een kind zich aanpast na de echtscheiding. Kinderen met een grotere intelligentie of hoger IQ hebben meer veerkracht en beschikken over meer vaardigheden om hun talenten in te zetten en om met veranderingen om te gaan.

De leeftijd van het kind is ook van invloed. Daarin is een tweedeling aan te treffen. Enerzijds zijn oudere kinderen kwetsbaarder voor factoren buiten het gezin, anderzijds zijn jongere kinderen gevoeliger voor factoren in het gezin. Oudere kinderen kunnen zich makkelijker onttrekken aan de thuissituatie en elders steun zoeken dan jongere kinderen.

Ten slotte is er ook een verschil op te merken tussen jongens en meisjes. In de literatuur wordt dit verschil in verband gebracht met de aanpassing in het stiefgezin. Dit is voor ons onderzoek echter niet van toepassing.

Een aantal van deze interne factoren komen terug in het begrip weerbaarheid. Dit is ook een belangrijke interne factor die van invloed is op de verwerking. In hoofdstuk vier wordt daar aandacht aan besteedt.

3.2.2 Externe factoren

In de ontwikkelingspsychologie is het uitgangspunt dat de mens zich ontwikkelt in relatie tot de ander. Bij kinderen is dit niet anders dan bij volwassenen. De omgeving is voor het kind op meerdere manieren van invloed op de aanpassing aan de echtscheiding. Singendonk en Meester noemen de volgende externe factoren die van invloed zijn op de verliesverwerking van een kind (Singendonk & Meesters, herziende druk 2011, p. 120):

- ouder-kindrelatie;
- relatie tussen de ouders;
- psychosociale ouderkenmerken;
- relatie tussen broers en zussen;
- steun van andere familieleden, zoals grootouders;
- schoolsituatie;
- relatie met leeftijdsgenoten;
- wel of niet verhuizen;
- eventuele nieuwe partners van de ouders;
- financiële veranderingen;
- maatschappelijke waarden en normen ten aanzien van het huwelijk en echtscheiding;
- beeldvorming ten aanzien van het eenoudergezin.

Van deze twaalf factoren worden er op de volgende pagina vijf uitgelicht.

a. Ouder-kindrelatie

Van bovenstaande factoren is de ouder-kindrelatie een van de meest invloedrijke factoren. Een goede ouder-kindrelatie heeft een beschermende invloed tegen negatieve gevolgen van een scheiding. Daar tegenover staat dat een slechte relatie de aanpassing van kinderen na de scheiding

moeilijker maakt. Juist die relatie staat in het begin van de scheiding onder druk. Sommige ouders zijn dan zo druk met het regelen van zaken rondom de scheiding dat er niet veel tijd overblijft voor de kinderen.

Onderzoek bevestigt dat de kwaliteit van de relatie tussen ouders na de echtscheiding voor een belangrijk deel bepalend is voor de mate waarin kinderen zich kunnen aanpassen aan de nieuwe situatie. Wanneer er veel conflicten tussen ouders blijven bestaan heeft dit een negatieve invloed op de kinderen. In het gedrag van deze kinderen zagen onderzoekers depressieve klachten, teruggetrokken of onwillig gedrag, slechtere concentratie op school en een tekort aan sociale vaardigheden (Singendonk & Meesters, herziende druk 2011, p. 122).

Ook Spruijt onderschrijft dit in het literatuuronderzoek dat hij heeft uitgevoerd. Hij noemt als belangrijkste beschermende factoren een goed functionerende thuiswonende ouder en zo weinig mogelijk confrontaties met ouderlijke conflicten (Spruijt, Kormos, Burggraaf, & Steenweg, 2002, p. 36). Daar voegt hij nog een aantal factoren aan toe, namelijk het ontvangen van kinderalimentatie en het type ouderschap dat gehanteerd wordt. Kinderalimentatie heeft een positief effect op kinderen omdat het voor hen aangeeft dat de ouder die niet meer thuis woont nog wel om hen geeft. Wat betreft ouderschap is een autoritatief ouderschap van belang. Dit is een ouderschap waarin de ouder het kind uitleg geeft, ruimte biedt en verantwoordelijkheid geeft (van der Ploeg, 2007, p. 90).

b. Grootouders

Opa's en oma's nemen een belangrijke plaats in als hulpbron. In interviews met ouders werden opa's en oma's een aantal keer genoemd als belangrijke personen bij wie het kind na de scheiding terecht kon (bijlage 9, p. 68-70). In Singendonk en Meesters is opgetekend dat grootouders, mits deze nog bij elkaar zijn, een symbolische continuïteit tussen de generaties zijn en een bewijs dat relaties niet per definitie stuk hoeven te lopen (Singendonk & Meesters, herziende druk 2011, p. 119).

c. Vriendjes en vriendinnetjes

In de interviews kwam ook naar voren dat vriendjes en vriendinnetjes een rol spelen als beschermende of risicofactor. Hierin bleek dat niet zozeer het praten erover belangrijk was, maar dat vriendjes en vriendinnetjes van de situatie af wisten. Een kind hoefde dan maar weinig te zeggen of de vriendengroep wist waar het kind last van had. (bijlage 9, p. 68-70) Het hebben van een vriendengroep als beschermende factor wordt bevestigd door literatuur. Wallerstein en haar collega's kwamen tot de conclusie dat steun van leeftijdsgenoten met wie kinderen een hechte vriendschapsrelatie onderhouden, preventief werkt op het voorkomen van probleemgedrag (Singendonk & Meesters, herziende druk 2011, p. 126).

d. Financiën

Veranderingen op financieel gebied hebben met name gevolgen voor de ouder, en indirect voor het kind. Er is plotseling minder financiële ruimte, en de zorg voor de kinderen is in veel gevallen intensiever geworden. Ouders moeten nu zowel de rol van vader én moeder vervullen en daarnaast ook nog blijven werken. Dit zorgt voor stress bij de ouder en dit verhoogt de kans op psychosociale problemen bij het kind (Singendonk & Meesters, herziende druk 2011, p. 127).

e. Huisdier

In het onderzoek *Scholieren & Gezinnen 2010* trokken onderzoekers de conclusie dat een huisdier een positief effect heeft op het welbevinden van kinderen. Het bleek dat het voor kinderen in intacte gezinnen niet uit maakt of zij wel of geen huisdier hebben. Kinderen van gescheiden ouders laten echter een hoger welbevinden zien en hebben minder problemen wanneer zij een huisdier hebben. De belangrijkste functies van een huisdier zijn het bieden van troost en afleiding waardoor kinderen niet voortdurend hun aandacht vestigen op de problemen (Spruijt & Kormos, 2010, p. 167).

3.2.3 Factoren op relationeel gebied

Ludo Driesen maakt uit literatuurstudie op dat onderzoekers een aantal beschermende factoren op relationeel gebied hebben gevonden om een echtscheiding voorspoedig te verwerken (Driesen, 2012, pp. 37, 38).

Het is belangrijk dat de verzorgende ouder een vaardige en autoritatieve ouder is. Wanneer de relatie die de kinderen met de verzorgende ouder hebben van goede kwaliteit is, is er tevens sprake van een beschermende factor. Zoals we hebben gelezen in hoofdstuk één is de afname van vijandigheid en conflicten tussen de ouders van groot belang bij het verwerken van een echtscheiding. Ouders zouden zich ook aan de gemaakte afspraken moeten houden en regelmatig contact moeten hebben met elkaar. Als laatste is het van belang dat het contact met de niet-verzorgende ouder door de verzorgende ouder wordt goedgekeurd en aangemoedigd. Deze laatste factor wordt expliciet genoemd door één van de ouders (bijlage 8, p. 92).

Zoals reeds in hoofdstuk 2.1.1 beschreven is, denkt de meerderheid van de ouders dat hun kind de scheiding in zekere zin heeft verwerkt. Als we vervolgens kijken naar de beschermende factoren die Ludo Driesen noemt, dan zien we dat daar een aantal van terugkomen in de interviews. We zien bijvoorbeeld de goede relatie die de ouder met het kind heeft, de goede relatie die de ouders met elkaar hebben en kinderalimentatie die goed geregeld is terug.

Ouders noemen zelf ook nog een aantal factoren die volgens hen helpend zijn bij de verwerking van de scheiding. Zij noemen bijvoorbeeld veel praten met hun kind, hem rust en ruimte geven om verdrietig te zijn en vragen naar emoties (bijlage 8, pp 22, 25 en 69).

Duidelijk is dat ouders veel met hun kinderen hebben gesproken over de scheiding en hoe hun zoon of dochter dit heeft beleefd. Niet alleen ouders hebben met hun zoon of dochter gesproken over de scheiding, ook is er vaak contact geweest met een familielid, vriendje of vriendinnetje of is de hulp ingeschakeld van een hulpverlener. Over de rol van de hulpverlener wordt in hoofdstuk 5 meer uitgelegd.

3.3 Spel- praatgroep

De hulpverlening aan scheidingskinderen heeft zich de laatste jaren ontwikkeld. Dit komt mede doordat er meer aandacht is gevestigd vanuit de overheid en media op deze groep kinderen. Een voorbeeld is de oprichting van Centra voor Jeugd en Gezin (CJG) in heel het land (Spruijt & Kormos, 2010, p. 17). Het hulpverleningsaanbod aan scheidingskinderen bestaat onder andere uit spel- en praatgroepen. Kinderen in Echtscheidingssituaties, afgekort KIES, is een voorbeeld van zo'n programma. KIES richt zich op leerlingen van het basis- en voortgezet onderwijs die gescheiden ouders hebben. Het doel is om kinderen te helpen grip op de veranderende situatie te geven en een preventie van problemen. In acht bijeenkomsten met ieder een eigen thema worden kinderen geholpen om de scheiding beter te begrijpen en hun gevoelens te bespreken. Andere vergelijkbare programma's zijn Jij En Scheiding: JES! Het Zwolsche Brugproject, en Dappere Dino's (Spruijt & Kormos, 2010, pp. 157-159). Hier wordt de meerwaarde en het effect van deze programma's belicht.

Recent onderzoek naar de effectiviteit van bovengenoemde programma's laat zien dat gerichte ondersteuning in de vorm van een spel- en praatgroep helpt om problemen te voorkomen bij een echtscheiding (ZonMW, 2013). Uit het onderzoek komt naar voren dat kinderen het lotgenotencontact bijzonder ondersteunend vinden. Doordat kinderen in een groep met andere scheidingskinderen zitten, zien ze dat het niet vreemd of gek is om gescheiden ouders te hebben. Een gevoel dat vaak voorkomt is het gevoel dat kinderen er alleen voor staan. Door het lotgenotencontact komen ze erachter dat dit niet het geval is. Kinderen kunnen elkaar steunen en wisselen ervaringen uit (ZonMW, 2013, p. 1)

Een ander onderdeel van deze programma's is het aanleren van vaardigheden aan deze kinderen om problemen op te lossen. Hier wordt bedoeld op het kunnen verwoorden wat hun problemen zijn en het bedenken van oplossingen waardoor ze zich beter gaan voelen. Dit wordt in hoofdstuk 4 verder toegelicht.

Uit de interviews wordt de meerwaarde van een spel- en praatgroep ook duidelijk. Van één van de geïnterviewde professionals die een spel- en praatgroep aanbiedt voor scheidingskinderen, hebben we gehoord dat het lotgenotencontact ondersteunend is. Ze beschrijft dit als volgt:

“En we merken dat het ze toch allemaal wel oplucht, dat lotgenotencontact. Er waren twee jongens bij van wie we dachten, die zijn zo introvert, die hebben er niet zo’n zin in, we moeten het nog maar eens bekijken. Maar je merkt doordat er veiligheid in de groep is... En ze vertellen eigenlijk allemaal. Wij hoeven bijna niks te zeggen. Dat is echt leuk. Van het een komt het ander. Dus het nodigt echt uit.” (bijlage 8, p. 94)

Uit bovenstaande kan opgemaakt worden dat spel- en praatgroepen een goede ondersteuning bieden aan kinderen van gescheiden ouders. Het is echter per kind verschillend welke vorm van hulpverlening het beste aansluit. Onder meer de hulpvraag van het kind en een eventuele diagnose spelen daarbij een rol.

3.4 Samenvatting

Er is in beperkte mate literatuur gevonden die specifiek ingaat op welke factoren het verliesverwerkingsproces beïnvloeden. Expert op het gebied van verliesverwerking Herman de Mönnink noemt drie verliesverwerkingsfactoren die bepalend zijn voor een positieve verwerking van een verlies: verliesimpact, verliescoping en verliessupport.

Het is belangrijk voor zowel ouders als hulpverleners om aandacht te besteden aan de interne en externe factoren die van invloed zijn op de verwerking. Zo is de egoveerkracht van een kind een belangrijke interne factor en de ouder-kindrelatie een belangrijke externe factor. Ook speelt weerbaarheid een rol. Dit wordt in het volgende hoofdstuk toegelicht.

In paragraaf 3.3 zijn spel- en praatgroepen voor scheidingskinderen geïntroduceerd en is een onderzoek aangehaald naar de effectiviteit van deze groepen. Het onderzoek laat zien dat spel- en praatgroepen voor scheidingskinderen helpend zijn vanwege het lotgenotencontact. Werkvormen die gehanteerd worden in spel- en praatgroepen worden in hoofdstuk 5 behandeld.

4. Weerbaarheid

In dit hoofdstuk gaan we in op deelvraag 3b: *welke factoren helpen de weerbaarheid van deze kinderen te vergroten?* Met factoren wordt in deze paragraaf bedoeld alle aspecten die bijdragen aan het vergroten van de weerbaarheid van een kind. Met 'deze kinderen' bedoelen we kinderen van wie de ouders gescheiden zijn. Voor de hulpverlener is het belangrijk om hier zicht op te hebben zodat hij weet hoe de weerbaarheid van een kind vergroot kan worden. In dit hoofdstuk lezen we dat een weerbaar kind beter uit de scheiding komt dan een kind dat minder weerbaar is.

4.1 Algemeen

Wat is weerbaarheid? "Weerbaarheid is voor jezelf zorgen, in relatie tot de ander, en met respect voor jezelf en de ander" (Kool, 2000, p. 187). Deze definitie is echter niet volledig. Weerbaarheid heeft namelijk ook te maken met zelfvertrouwen, zelfbeeld, opkomen voor jezelf en bewust zijn van je lichaamshouding. In de volgende paragraaf wordt besproken hoe weerbaarheid vergroot kan worden.

4.2 Weerbaarheid vergroten

Allereerst moet gesteld worden dat vanuit aanleg het ene kind weerbaarder is dan het andere kind. Dit heeft te maken met de natuurlijke weerbaarheid die van een aantal factoren afhankelijk is. Natuurlijke weerbaarheid is de weerbaarheid die al in het kind aanwezig is. De factoren die hier van invloed op zijn, zijn de leeftijd, de aard en het temperament van het kind. Ouders spelen een belangrijke rol in de ontwikkeling van weerbaarheid van het kind. De sociale omgeving en hoe het kind daarmee omgaat spelen echter ook een rol (Kool, 2000, pp. 21, 22)

De voornaamste plek om een kind te helpen weerbaar te worden ligt in de opvoeding. Ouders vervullen daarin een sleutelrol. In de opvoeding ligt dan ook de basis van de weerbaarheid van een kind. Andere kinderen en leerkrachten kunnen daar echter ook een rol in spelen (Kool, 2000, p. 22). Er zijn een aantal aspecten die de weerbaarheid van een kind vergroten. In de volgende subparagrafen worden deze toegelicht.

4.2.1 Zelfvertrouwen

Zoals eerder is aangegeven, is zelfvertrouwen belangrijk. Door het ontwikkelen van zelfvertrouwen staat een kind sterker in zijn schoenen. Hij komt sneller voor zichzelf op en geeft zijn eigen grenzen aan. Bij de ontwikkeling van zelfvertrouwen kun je denken aan het geven van positieve aandacht, complimenten en opbouwende kritiek. Het kind moet ook de kans krijgen om de wereld zelf te ontdekken. Daarbij is het ook van belang dat het kind de ruimte krijgt om een eigen mening te vormen (de Vos - van der Hoeven, 2012).

Zelfvertrouwen is de basis voor het vergroten van weerbaarheid. Er bestaat een wisselwerking tussen zelfvertrouwen en weerbaarheid. Een kind dat niet weerbaar is en niet stevig in zijn schoenen staat, zal te maken krijgen met negatieve ervaringen. Hij laat bijvoorbeeld sneller over zich heen lopen of durft niet goed voor zijn eigen mening uit te komen. Dit is van invloed op het zelfbeeld, hoe iemand over zichzelf denkt, wat vervolgens weer een negatief effect heeft op het zelfvertrouwen. Dit gebrek aan zelfvertrouwen heeft weer invloed op de weerbaarheid. Het gevaar bestaat dat door negatieve ervaringen een kind in een negatieve spiraal terecht komt (de Vos - van der Hoeven, 2012).

Aan kinderen met veel zelfvertrouwen worden vaak typerende karakteristieken toegekend. R. Kohnstam beschrijft dat in haar boek *'Kleine ontwikkelingspsychologie II'*: Kinderen met veel zelfvertrouwen nemen vaker deel aan discussies, maken makkelijker vriendjes en durven voor hun mening uit te komen, ook als ze weten dat daar negatief op gereageerd zal worden (Kohnstam, 2009, pp. 133, 134). Het mag duidelijk zijn dat een kind dat bovenstaande karakteristieken bezit weerbaarder is dan een kind dat deze niet heeft.

4.2.2 Problemen oplossen

Een andere vaardigheid die de weerbaarheid en het zelfvertrouwen bevordert is de mate waarin een kind zelf problemen kan oplossen. Ouders kunnen hierin veel doen door allereerst zelf het goede voorbeeld te geven. Het is algemeen bekend dat kinderen hun ouders als voorbeeld zien. Het is belangrijk dat ouders laten zien hoe je een conflict of probleem op een goede manier oplost. Op een bepaalde leeftijd zal het kind zelf problemen kunnen oplossen. Op jonge leeftijd is dit nog niet aan de orde, maar naarmate het kind ouder wordt, zal het meer de kans moeten krijgen om zelf problemen op te lossen. De nadruk ligt hier op 'moeten krijgen' omdat ouders problemen vaak uit handen nemen van hun kinderen. Het kind krijgt dan niet de kans om zelf een oplossing te bedenken. Beter is dan om het kind zelf te laten nadenken over een oplossing of, mocht hij er niet uit komen, samen met het kind in gesprek te gaan over een mogelijke oplossing. Hierbij is het ook belangrijk dat het kind fouten mag maken en daar niet op afgerekend wordt (de Vos - van der Hoeven, 2012).

Wat ook kan helpen is het op voorhand bespreken van problemen die kunnen gebeuren om samen een oplossing te bedenken. In een folder van de Gemeentelijke gezondheidsdienst (GGD) wordt het 'Stel-dat-spel' uitgelegd (GGD Groningen, 2010): "Stel dat je mama en papa kwijt raakt in de dierentuin. Wat doe je dan?" Op deze manier is het kind voorbereid en kan het vol zelfvertrouwen de (probleem)situatie aangaan.

4.2.3 Verantwoordelijkheden

Voor het zelfvertrouwen en de weerbaarheid van het kind is het goed als hij verantwoordelijkheden toegewezen krijgt. Voorbeelden zijn de zorg voor een huisdier, klusjes in huis of een boodschap halen in de supermarkt. Belangrijk hierbij is dat er niet teveel van het kind wordt gevraagd. Wanneer er teveel van een kind wordt verwacht en hij kan niet aan de eisen voldoen, leert hij juist niet om verantwoordelijkheden te dragen. Hij kan het idee krijgen dat hij heeft gefaald zodat hij de volgende keer die verantwoordelijkheid maar niet op zich zal nemen. Anderzijds, wanneer er te weinig eisen aan een kind gesteld worden, kan hij het idee krijgen dat zijn ouders hem niet capabel genoeg vinden voor een bepaalde klus (de Vos - van der Hoeven, 2012).

4.2.4 Lichaamstaal

Met lichaamstaal kan iemand meer of minder zelfvertrouwen uitstralen. In weerbaarheidstrainingen wordt hier veel bij stil gestaan. Een zelfverzekerde houding ziet er als volgt uit: een rechte rug, de schouders naar achteren en het hoofd omhoog (GGD Groningen, 2010). Ook luid en duidelijk spreken hoort daarbij. Daarmee laat een kind zien dat 'nee' ook echt 'nee' is. Ouders kunnen hun kind helpen door hen te helpen bij en te wijzen op deze houding. Door het kind attent te maken op welke houding hij heeft, wordt hij zich meer bewust van zijn houding.

4.2.5 Factoren van buitenaf

De bovenstaande factoren die de weerbaarheid vergroten zijn factoren van binnenuit het kind. Ook door factoren van buitenaf kan de weerbaarheid beïnvloed worden. In het vorige hoofdstuk zijn factoren beschreven die kinderen beschermen tegen de negatieve invloed van een echtscheiding. De sociale omgeving is zo'n factor van buitenaf die de weerbaarheid van een kind kan vergroten. Wanneer een kind iemand in zijn omgeving heeft waarmee hij kan praten, zal dit een positieve invloed hebben op de weerbaarheid van het kind. Het kind blijft dan niet zelf met de problemen zitten, maar deelt deze met een neutraal persoon. Het is belangrijk dat ouders hun kind stimuleren in het opzoeken van anderen.

4.3 Spel en praatgroep

In paragraaf 3.3 is een onderzoek aangehaald naar de effectiviteit van spel- en praatgroepen in de hulpverlening aan kinderen van gescheiden ouders. Eén van de onderdelen van deze programma's richt zich op het aanleren van vaardigheden om problemen op te lossen. In dit onderzoek zegt één van de onderzoekers, Klein Velderman daar het volgende over:

"En dan gaat het niet om hoe je je ouders weer bij elkaar kunt krijgen. Dat willen veel kinderen het liefste, maar het is geen reële optie. Wel kun je kinderen handvatten geven om over hun

gevoelens te praten, steun te zoeken en oplossingen te bedenken om zich beter te voelen”. (Bijsterveldt, 2013)

De drie laatst genoemde aspecten zijn belangrijk bij het vergroten van weerbaarheid. Een kind dat zich kan uiten door over zijn gevoelens te praten hoeft de problemen niet in zijn eentje te dragen. Het lotgenotencontact van een spel- en praatgroep helpt daarbij. Dit geldt tevens voor de individuele hulpverlening. Kinderen worden ook geholpen om steun te zoeken bij vriendjes en/of familie. Doordat de spel- en praatgroep tijdelijk is, is het belangrijk dat een kind leert om steun te zoeken buiten die groep om. Hoewel het zelf oplossen van problemen een kind weerbaarder maakt, is het ook goed om hulp te vragen wanneer een oplossing niet voorhanden is.

Het weerbaar maken van kinderen komt niet expliciet aan bod tijdens de spel- en praatgroepen KIES en Dappere Dino's. In beide programma's komt wel een doel naar voren waarbij er vaardigheden worden aangeleerd zodat kinderen beter met de scheiding om kunnen gaan. Deze vaardigheden zijn onder andere leren luisteren en vertellen, het leren aangeven van je eigen grenzen, leren omgaan met hindernissen, ik-boodschappen formuleren en om hulp vragen (Nederlands Jeugd Instituut, 2013)

4.3.1 Bevindingen interviews

In de spel- en praatgroepen van de geïnterviewde professionals wordt er geen specifieke aandacht besteed aan weerbaarheid. Op de vraag of er bij HDS Maatschappelijk Werk iets met weerbaarheid gedaan wordt, geeft Annet Westerink het volgende antwoord:

“Jawel, in de zin van dat we het hebben over wat vind je van bepaalde dingen, hoe bepaalde dingen gaan. Wat is jouw mening daarover? En hoe kan je dat kenbaar maken? Ook naar ouders toe. (...) En dan gaan we ook wel kijken van oké, hoe kun je dat aangeven dat je dat vervelend vindt? Dus dat is wel een stukje weerbaarheid, daar gaan we dan vaak ook mee oefenen in rollenspelletjes. Dan mag je ook voor jezelf opkomen en zeggen van ik vind het niet fijn als u vervelende dingen over papa zegt. Dus dat is wel een stukje weerbaarheid.” (bijlage 8, p. 116)

Bovenstaande citaten laten zien dat weerbaarheid vaak impliciet onderdeel is van een bepaalde werkvorm. Er wordt niet specifiek in gegaan op aspecten die weerbaarheid vergroten zoals lichaamstaal en verantwoordelijkheden geven.

Integratief kindertherapeut en psycholoog Cathelijne Wijnberg zegt over weerbaarheid het volgende:

“Weerbaarheid is wel altijd een onderdeel van de therapie in die zin, kinderen worden er weerbaar ván, omdat ze gewoon durven te praten over wat hen bezighoudt omdat er naar ze geluisterd wordt.” (bijlage 8, p. 108)

In de spel- en praatgroep van één van de geïnterviewde professionals worden verschillende thema's belicht. Één van die thema's heet 'de boodschapper'. Het gaat daar om het aangeven van grenzen, het bespreken van gevoelens en het uiten van emoties.

Uit de opmerkingen van professionals is op te maken dat er impliciet gewerkt wordt aan het weerbaar maken van een kind. Doordat er thema's aan bod komen waarin de vaardigheden van kinderen centraal staan, kunnen kinderen zich meer ontwikkelen in weerbaarheid.

Weerbaarheid is slechts één van de acht thema's die door professionals gebruikt worden. Het kan van belang zijn om door middel van thema's de echtscheiding bespreekbaar te maken. Alle aspecten van een scheiding worden dan op een overzichtelijke en gedoseerde manier langsgelopen.

4.4 Samenvatting

In dit hoofdstuk is duidelijk geworden wat weerbaarheid is en hoe dit vergroot kan worden bij kinderen. Weerbaarheid heeft te maken met zelfvertrouwen, het zelfbeeld en opkomen voor jezelf.

Niet ieder kind heeft hetzelfde niveau van weerbaarheid. Dit komt doordat de aanleg voor weerbaarheid verschilt per kind. Voor het vergroten van weerbaarheid is er een sleutelrol weggelegd voor ouders.

Een aantal aspecten zijn de revue gepasseerd die belangrijk zijn bij het vergroten van weerbaarheid. Wanneer een kind zelfvertrouwen ontwikkelt zal het sterker in zijn schoenen staan. Het probleemoplossend vermogen is ook een aspect dat met weerbaarheid te maken heeft.

Door een bepaalde lichaamshouding aan te nemen komen kinderen weerbaarder voor de dag. Daarnaast is een goede sociale omgeving, waarmee het kind zijn zorgen kan delen, ook van belang..

Uit onderzoek is gebleken dat spel- en praatgroepen effectief zijn voor scheidingskinderen om meer grip op de situatie te krijgen. Programma's als KIES en Dappere Dino's belichten verschillende thema's waarbij er impliciet aandacht wordt besteedt aan weerbaarheid. Dit blijkt ook het geval te zijn in de spel- en praatgroepen van twee professionals die wij geïnterviewd hebben. Door middel van rollenspellen wordt er met kinderen geoefend om voor zichzelf op te komen en hun eigen mening te geven.

Concluderend kunnen we zeggen dat een weerbaar kind minder nadelige gevolgen van de echtscheiding met zich mee zal dragen, omdat het stevig in zijn schoenen staat. Hij kan voor zichzelf opkomen, zijn eigen gevoelens en gedachten kenbaar kan maken en hier met andere over praten.

5. De bijdrage van de hulpverlener

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de vierde deelvraag beantwoord. Deze luidt als volgt: *wat kan de hulpverlener doen om het verwerkingsproces goed te laten verlopen?* We belichten hoe de hulpverlener kan bijdragen aan het verwerkingsproces dat kinderen doormaken en wat veel gebruikte technieken zijn in de hulpverlening aan kinderen van gescheiden ouders.

In het eerste hoofdstuk kwam naar voren dat het na verloop van tijd met de meeste scheidingskinderen weer goed gaat. Een deel van de groep scheidingskinderen blijft echter moeite of problemen ondervinden. Gelukkig is er steeds meer aandacht vanuit de hulpverlening voor deze groep kinderen. De laatste jaren is er veel tijd en geld gestoken in het ontwikkelen van methoden en hulpverleningsprogramma's voor scheidingskinderen. Dit heeft geresulteerd in de in hoofdstuk 3 besproken programma's KIES, Dappere Dino's en JES!. Om deze programma's uit te kunnen voeren worden allerlei mensen opgeleid tot KIES-coaches of trainers. Daarnaast wordt er ook via het maatschappelijk werk en via GGZ-instellingen hulp geboden aan zowel kinderen als ouders.

Allereerst wordt er in dit hoofdstuk in gegaan op wat een goede houding en passend gedrag zou zijn van de hulpverlener die met scheidingskinderen werkt. Vervolgens noemen we enkele signalen waar hulpverleners bij scheidingskinderen alert op moeten zijn en worden de meest gebruikte werkvormen beschreven.

5.2 Hulpverlening

5.2.1 Doel hulpverlening

Het doel van de hulpverlening aan scheidingskinderen wordt door Singendonk en Meesters uitgelegd:

“In de hulpverlening aan kinderen in een echtscheidingssituatie is het algemene doel meestal de kinderen te helpen om psychologisch afstand te nemen van het conflict tussen hun ouders, een goede relatie met beiden op te bouwen en zich te richten op hun eigen groei en ontwikkeling.” (Singendonk & Meesters, herziende druk 2011, p. 174)

Om kinderen te helpen afstand te bewaren is het belangrijk om hen op de feiten van de scheiding te wijzen. Kinderen hebben vaak eigen fantasieën, ideeën en angsten over de scheiding. Wanneer je kinderen helpt om onderscheid te maken tussen de feiten en hun eigen ideeën over de scheiding, helpt hen dat om hun gevoelens te uiten en beter om te gaan met de scheiding. Dit is tevens de belangrijkste rol voor hulpverleners: het geven van een realistische visie over wat de echtscheiding voor hen betekent (Singendonk & Meesters, herziende druk 2011, p. 174). Omdat een hulpverlener niet altijd op de hoogte is van de feiten, is het goed om dit in samenspraak met de ouder(s) te doen.

In sommige gevallen komt het voor dat kinderen zichzelf de schuld geven van de scheiding. Dit kwam al naar voren in hoofdstuk 1.2.2. Als hulpverlener is het belangrijk om te benoemen dat dit absoluut niet het geval is. De hulpverlener moet ook wijzen op het feit dat kinderen niet verantwoordelijk zijn voor het oplossen van de problemen die eventueel tussen ouders spelen. Wanneer er ruzie is tussen de ouders kan het kind worden geholpen om met die ruzies om te gaan door bijvoorbeeld naar hun eigen kamer, familie of een vriendje toe te gaan. De hulpverlener kan het kind leren hoe hij ervoor kan zorgen dat hij niet de boodschapper wordt tussen ruziënde ouders, en hoe hij voor zijn eigen belang kan opkomen (Singendonk & Meesters, herziende druk 2011, p. 175).

Opvallend is dat in het doel een aantal aspecten van weerbaarheid terugkomen. Het kunnen richten op eigen groei en ontwikkeling is daarin belangrijk. In hoofdstuk 4 wordt hier nader op in gegaan.

5.2.2 Cliëntgerichte begeleiding

In het boek *Verlieskunde* van Herman de Mönink wordt een bepaalde grondhouding uitgelegd voor mensen die verliesbegeleiding geven. De grondhouding bestaat uit drie kenmerken: congruentie, empathie en onvoorwaardelijke positieve aandacht (Mönink, 2008, p. 198).

Een ander woord voor het eerste kenmerk congruentie, is echtheid. Het gaat erom dat de hulpverlener echt is in zijn houding naar de cliënt toe. Gedachten en gevoelens die hij ervaart moet hij opmerken en bij zichzelf te rade gaan wat het betekent. In het contact met de cliënt moet hij zich afvragen wat ga ik er mee doen? Congruent zijn begint met luisteren op een sensitieve manier waarbij het de kunst is dat je niet door gevoelens overmand wordt. Congruent zijn is belangrijk in het werk met kinderen. Theo Cappon schrijft daarover in de inleiding van het boek *Kinderen en eigen wijsheid* van Annemarie Geelhoed e.a:

“Kinderen hebben een grote wijsheid en gevoelige antenne om het gedrag van volwassenen te observeren en te doorzien. Ze zijn bijvoorbeeld heel gevoelig voor hypocriet gedrag. Ze voelen aan dat er iets niet klopt, dat ‘het niet waar is’, en raken het vertrouwen in de volwassenen kwijt. Dus zorg dat je congruent bent. (Geelhoed, Visch, Petri, & Zonneveld, 2003)

Geïnterviewde ouders bevestigen dat kinderen gevoelig of sensitief zijn voor het gedrag van volwassenen. Op de vraag of een kind iets merkte aan de irritaties tussen vader en moeder vóór de scheiding, antwoorden zeven van de tien ouders dat hun kind dat inderdaad aanvoelde (bijlage 9, pp 28, 29, 55). Uit de enquêtes blijkt dat de 8 van de 17 respondenten de scheiding aan zag komen door spanning en ruzies thuis (bijlage 10, pp. 131, 132). Het mag duidelijk zijn dat als ouders congruent moeten zijn, dit ook geldt voor hulpverleners.

Het tweede kenmerk is empathie. Empathie gaat over inlevingsvermogen. In hoeverre ben je in staat om de wereld te bekijken door de ogen van de cliënt? Als hulpverlener verplaats je je als het ware in het kind waardoor je de echtscheidingssituatie vanuit zijn ogen bekijkt.

Het derde kenmerk is dat je de cliënt accepteert zoals hij is en hem niet veroordeelt. Dat is waar onvoorwaardelijke positieve aandacht voor staat. Je accepteert iemand zoals hij is. Zowel zijn positieve als negatieve kanten. Als hulpverlener is het belangrijk dat je het kind laat merken dat hij er mag zijn ongeacht hoe hij zich voelt of wat hij vindt.

5.2.2 Basisvaardigheden

Een grondhouding is echter niet genoeg. Om echte verliesbegeleiding te geven moet men vier basisvaardigheden bezitten. Deze worden door De Mönink samengevat in de afkorting SLOP: Stilte, Lichaamstaal, Onder woorden brengen en Praktische handreikingen. Stilte wordt ook wel therapeutisch zwijgen genoemd. Door stil te zijn krijgt de cliënt ruimte om te rouwen. De stiltes zijn een soort pauzes voor de cliënt om tot rust te komen, iets te verwerken of weer verder te vertellen. Met lichaamstaal wordt de houding bedoeld waarmee je medeleven en betrokkenheid uitstraalt. Onder lichaamstaal valt de fysieke afstand tot de cliënt, oogcontact, luisterhouding, aanmoedigingen en aanrakingen (Mönink, 2008, p. 202). Uit de interviews kwam naar voren dat professionals een open, flexibele houding belangrijk vinden. Bovendien noemen ze het bieden van een luisterend oor en het geven van erkenning als belangrijke eigenschappen voor hulpverleners in het werk met scheidingskinderen. Het derde kenmerk van SLOP is het onder woorden brengen. Met woorden kan er getroost worden. Je kunt met woorden iemand uitnodigen om te praten, wat de ander vertelt parafraseren, samenvatten, confronteren et cetera. In gesprekken met kinderen is het belangrijk dat de taal van het kind gesproken wordt. Dit wordt ook expliciet benoemd door twee van de drie professionals. Praat met eenvoudige woorden en gebruik geen abstracte begrippen waar kinderen geen voorstelling van kunnen maken.

Als laatste zijn praktische handreikingen aan de orde. Dit zijn technieken waarmee de cliënt zowel praktisch als materieel geholpen kan worden. Voorbeelden zijn het verlenen van eerste opvang, zorg tijdelijk overnemen bij crisis, doorverwijzen, opzetten van nazorg et cetera (Mönink, 2008, pp. 202-

205) Het doorverwijzen is belangrijk wanneer de hulpverlener tegen grenzen aanloopt, als er bijvoorbeeld sprake is van psychiatrische problematiek. Kennis van andere instanties die hulpverlening bieden aan (scheidings)kinderen is dan gewenst.

De verliesbegeleiding die hierboven is beschreven heeft hoofdzakelijk betrekking op de begeleiding van volwassenen. In de verliesbegeleiding met kinderen is het wenselijk dat de hulpverlener anders te werk gaat. In deze paragraaf is dat tussen de regels door al te lezen. Desondanks een voorbeeld: waar er met volwassenen veel gesproken wordt over het verlies en de echtscheiding, zal er met het kind meer op een muzische en speelse wijze gewerkt moeten worden. In paragraaf 5.2.5 wordt hier verder op in gegaan.

5.2.3 Proces echtscheiding

Om een kind goed te helpen bij het verwerkingsproces van een echtscheiding is het belangrijk dat de hulpverlener inzicht heeft in het proces van echtscheiding en vaardigheden bezit om daarmee om te gaan (Mönnink, 2008, p. 264). Het is van belang dat de hulpverlener weet wat een scheiding teweegbrengt op emotioneel en materieel gebied, bij zowel kinderen als volwassenen. Dit is van belang omdat hij dan rekening kan houden met bepaalde emoties. Belangrijk is ook het signaleren van wanneer kinderen in de problemen komen door de ouderlijke strijd. Daarbij kan er gelet worden op de signalen die in de volgende subparagraaf genoemd worden.

Aandacht besteden aan ouders is ook één van de taken waar een hulpverlener zich mee bezig houdt. Een voorbeeld is het aanspreken van ouders op hun verantwoordelijkheid. Hoewel ze als partners uit elkaar zijn, zijn ze nog wel samen ouder van hun kind. Wanneer er sprake is van serieuze problemen kan de hulpverlener ouders hulp bieden of doorverwijzen naar andere hulpverleningsorganisaties; bijvoorbeeld een scheidingsmakelaar of mediator. (Spruijt & Kormos, Handboek scheiden en de kinderen, 2010, pp. 162, 163)

Het is lastig om empathie te tonen wanneer je niet weet wat een echtscheiding betekent of teweegbrengt voor een kind of ouder. Het is goed om kennis te hebben van veelvoorkomende reacties en moeilijkheden bij kinderen en ouders zodat de hulpverlener hier op kan anticiperen.

5.2.4 Signalen

Er zijn een aantal signalen waar zowel hulpverleners als ouders op moeten letten bij kinderen in echtscheidingsituaties. Omdat kinderen vaak niet in woorden aangeven dat het niet goed met hen gaat, is het zaak om het gedrag goed in de gaten te houden. Een kind kan bijvoorbeeld minder eetlust hebben of moeite hebben om in slaap te vallen. Er kan geklaagd worden over buik- en hoofdpijn of het kind plast (weer) in bed. Verlatingsangst wordt ook als signaal gezien. Het kind vertoont claimend gedrag waarbij hij door de vader of moeder niet meer alleen gelaten wil worden. Een moeder geeft in het interview daar een voorbeeld van (bijlage 8, p. 98)

Deze signalen volgen als aanvulling op het gedrag dat kinderen kunnen laten zien die eerder in hoofdstuk 1.2.3. zijn besproken. Daarvan geven we enkele punten nogmaals weer:

- teruggetrokken gedrag;
- stiller zijn dan anders;
- concentratieproblemen op school;
- gaan zorgen voor 'achtergebleven' ouder.

Deze signalen moeten niet alleen gezien worden in het licht van de scheiding. Ze kunnen immers ook een lichamelijke oorzaak of een andere aanleiding hebben. Wanneer deze signalen door een hulpverlener, leerkracht of ouder worden waargenomen, kan er aandacht aan besteed worden zodat kinderen er niet mee blijven zitten.

5.2.5 Werkvormen

Er wordt door hulpverleners op verschillende manieren met kinderen gewerkt. Belangrijk daarbij is dat er op het niveau van het kind gecommuniceerd wordt. Zoals eerder in hoofdstuk 2.1.2 is

aangehaald, verloopt de communicatie bij kinderen via spel. Dit is dan ook de meest gebruikte werkvorm van de geïnterviewde professionals. Speelse werkvormen kunnen zowel op individueel niveau als op groepsniveau worden gebruikt.

a. Individueel niveau

In de individuele begeleiding is er een aantal werkvormen die gebruikt wordt, afhankelijk van de leeftijd van het kind. Met jonge kinderen kan indirect via een handpop worden gepraat. De handpop stelt dan vragen aan kinderen en draagt oplossingen aan. Vragen gaan over of het kind weet wat een scheiding betekent, wanneer het kind papa en mama ziet, of papa en mama ruzie maken en waar die ruzie dan over gaat.

Een andere werkvorm richt zich op het vertellen van verhalen met behulp van afbeeldingen die over scheiden gaan. Deze techniek stimuleert kinderen om hun eigen verhaal onder woorden te brengen. Vaak wordt er ook gevraagd om een tekening te maken van het gezin. Dit wordt aan zowel het kind als de ouder(s) gevraagd. De tekening geeft input om een gesprek aan te gaan.

Op het congres 'Gescheiden belangen' werden ook een aantal werkvormen besproken. Een voorbeeld is een landkaart waarop allerlei gevoelens, gedachten en verlangens staan. Het kind kan dan op een laagdrempelige manier aangeven hoe hij zich voelt en welke gedachten er in zijn hoofd spelen (Schmidt & Schmidt). Een andere werkvorm bestaat uit een aantal sleutels met kaartjes eraan. Op de kaartjes staan allerlei gevoelens. Als een kind over een bepaald gevoel wil praten, pakt hij de sleutel en kan hij het vakje waar dat gevoel in zit, openmaken. Dit zijn voorbeelden van een muzische en speelse manier van werken.

b. Groepsniveau

Twee van de drie geïnterviewde professionals hebben een eigen spel- en praatgroep. In het vorige hoofdstuk zijn al verschillende spel- en praatprogramma's besproken.

Van de drie professionals die we hebben geïnterviewd gebruiken alle drie spel als werkvorm. Er wordt gebruik gemaakt van Duplo-poppetjes om het nieuwe gezin uit te beelden, er is een bordspel met gekleurde kaartjes waar vragen op staan en er worden tekeningen en knutselwerkjes gemaakt. Deze werkvormen zijn ook individueel te gebruiken. Een andere groepsworkvorm is het houden van rollenspellen. Een voorbeeld uit een interview met een professional:

"Kijk als je vraagt aan kinderen van, wat is nou nog een vraag waar je mee zit? Dat doen we bijvoorbeeld op het eind. Wat is nou een vraag waar je mee zit en die je beantwoord zou willen krijgen? Sommige kinderen kunnen dat beantwoorden maar ook heel veel kinderen niet. Dus dan doen we dat via een spelvorm. Één kind is dan een rechter, dat is een wijs man. En dan gaan we met elkaar bedenken, wat zou een kind nog voor vraag kunnen hebben aan een wijs iemand of aan een rechter, wat hij nog zou willen weten? Nou bijvoorbeeld: wat moet ik doen als mijn vader me op komt halen en mijn vader en moeder die maken ruzie bij de deur? Wat wil ik dan doen?" (bijlage 8, p. 192)

Tot slot een uitspraak die alle drie de professionals hebben gedaan. Zij benadrukken dat een hulpverlener affiniteit moet hebben met kinderen. Volgens hen is dit wel aan te leren, maar als je 'niets met kinderen hebt' wordt het afgeraden om aan deze doelgroep hulp te verlenen (bijlage 8, p. 176 en 195).

5.2.6 Samenwerking

Professionals geven te kennen dat samenwerking met ouders en de school van belang is. Het kind brengt de meeste tijd van de week thuis en in de klas door. Signalen die bij paragraaf 5.2.3 genoemd zijn zullen sneller opvallen bij personen die het kind het meeste zien. Als de hulpverlener op de hoogte wil blijven van de situatie en het welzijn van het kind, dan is contact met ouders en leerkrachten noodzakelijk.

5.3 Samenvatting

In dit hoofdstuk hebben we gekeken naar de bijdrage die een hulpverlener kan leveren aan het verwerkingsproces van een kind na een scheiding. Allereerst kwam de cliëntgerichte benadering aan de orde die centraal staat bij verliesbegeleiding. Belangrijk daarbij is dat de hulpverlener een grondhouding heeft die bestaat uit congruentie, empathie en onvoorwaardelijke positieve aandacht. Naast die grondhouding moet de hulpverlener ook beschikken over vier vaardigheden die samenkomen in de term SLOP: Stilte, Lichaamstaal, Onder woorden brengen en Praktische handreikingen.

Daarnaast is het belangrijk dat een hulpverlener weet hoe het proces van echtscheiding eruit ziet: wat komt er allemaal kijken bij een echtscheiding? Wat voor een impact heeft een scheiding op het leven van een kind en dat van een ouder? Als de hulpverlener hiervan op de hoogte is kan hij bepaald gedrag of bepaalde emoties bij een kind beter plaatsen. Kinderen laten het vaak niet duidelijk weten wanneer zij zich niet goed voelen. Hulpverleners moeten dan alert zijn op signalen waaraan ze kunnen opmerken dat kinderen niet goed in hun vel zitten. Ook ouders en leerkrachten kunnen deze signalen oppikken. Tot de signalen behoren onder andere vermindering van eetlust en moeilijk in slaap komen.

Het doel van hulpverlening aan scheidingskinderen is meestal dat het kind leert om psychologisch afstand te nemen van de conflicten tussen de ouders, een goede relatie opbouwt met beide ouders en dat het kind zich richt op de eigen groei en ontwikkeling. Het is de taak van de hulpverlener om het kind hierbij te helpen. Er zijn verschillende werkvormen die gebruikt kunnen worden op zowel individueel niveau als groepsniveau. Deze werkvormen bestaan uit creatieve technieken, waarbij de hulpverlener gebruik maakt van handpoppen, tekeningen of rollenspellen.

6. Conclusies en aanbevelingen

In dit hoofdstuk trekken we conclusies uit de informatie die we voor de deelvragen hebben verzameld via literatuuronderzoek, interviews en enquêtes. Meteen na deze conclusies volgt de beantwoording van de hoofdvraag: *wat zijn aandachtspunten in de hulp aan kinderen tussen 8 en 12 jaar die te maken hebben met verlies in echtscheidingssituaties en wat helpt hen het verwerkingsproces goed te laten verlopen?* Aansluitend hierop formuleren wij aanbevelingen voor hulpverleners en therapeuten die te maken hebben met scheidingskinderen in bovengenoemde leeftijdsgroep. Tot slot geven we mogelijkheden voor eventueel vervolgonderzoek.

6.1 Conclusies

6.1.1 Verliezen bij echtscheiding

Hoewel kinderen veel te verliezen hebben bij een echtscheiding, is het de vraag of zij dat ook als een verlies ervaren. Uit de enquêtes met volwassen scheidingskinderen is gebleken dat een deel van hen in de scheiding van hun ouders met name een verlies van de uitwonende ouder hebben ervaren. Ze noemden daarnaast een verlies van de thuissituatie of het gezin zoals zij die kenden. Niet alle scheidingskinderen die we hebben ondervraagd hebben verlies ervaren.

Soms is er sprake van bijkomende verliezen, zoals we zijn tegengekomen in de interviews met gescheiden ouders. Bij een deel van hen was er naast de scheiding sprake van het overlijden van een opa of oma, of een verhuizing waar de kinderen het moeilijk mee hadden. Dit zijn verliezen waar een kind mee te maken kan krijgen in het geval van een echtscheiding (hoofdstuk 1.1).

6.1.2 Gevoelens en gedrag

Wat doet zo'n verlies nu met een kind? In de reacties op verlieservaringen komen bij kinderen met name de gevoelens verdriet en boosheid naar voren. Deze gevoelens kunnen tot uiting komen in bepaald gedrag zoals huilbuien, dingen kapot maken, zich emotioneel terugtrekken of last hebben van lichamelijke klachten zoals hoofd- of buikpijn. Al deze gedragingen zijn normaal bij kinderen die met verliesverwerking te maken krijgen (hoofdstuk 1.2). Kinderen kunnen echter ook problematisch gedrag gaan vertonen. Dat is het geval bij parentificatie, ernstige of aanhoudende loyaliteitsconflicten en ouderverstoting (hoofdstuk 1.3). Hulpverleners kunnen met al deze gedragingen in aanraking komen bij het werken met scheidingskinderen.

6.1.3 Verwerking van verliezen

Een 'normale' verwerking van het verlies verloopt bij kinderen via vier fasen: de ontkenningfase, de protestfase, de desorganisatiefase en de reorganisatiefase. De gevoelens die we hierboven hebben benoemd komen met name in de protestfase tot uiting. Kinderen doorlopen deze fasen in willekeurige volgorde (hoofdstuk 2.1).

Of een kind ooit 'klaar' is met verwerken, is de vraag. In de interviews beschrijven ouders dit als de scheiding een plekje geven, dat het kind weer lekker in z'n vel zit of dat het 'goed is zo'. Wij denken dat er verschil bestaat tussen de scheiding een plekje geven en deze daadwerkelijk hebben verwerkt. In nieuwe ontwikkelingsfasen kan de verwerking namelijk opnieuw actueel worden, de scheiding krijgt dan voor het kind een nieuwe betekenis en daarmee ook een nieuw plekje in zijn leven. Daarom denken wij dat de verwerking nooit definitief 'af' zal zijn. In de interviews met gescheiden ouders kwam naar voren dat kinderen van ouders, die drie tot zeven jaar geleden gescheiden waren, deze scheiding inmiddels een plek hebben gegeven. Ouders die één tot drie-en-een-half jaar waren gescheiden, waren niet zeker of hun kind de scheiding had verwerkt of vertelden dat hun kind er nog mee bezig is (hoofdstuk 2.1).

Kinderen verwerken hun verlies op willekeurige momenten, steeds in korte periodes en vaak via spel. Op die jonge leeftijd is hun mentale en verbale vermogen nog in ontwikkeling; spel is daarom op hun leeftijd nog een natuurlijke manier van communiceren. Binnen de verwerking kan regressie

plaatsvinden: het kind valt dan tijdelijk terug in eerdere ontwikkelingsfasen, wat te zien is aan bepaalde vaardigheden die het kind opnieuw lijkt te moeten leren.

Hoewel de verwerking als een proces plaatsvindt, zijn er wel concrete rouwtaken die het kind moet volbrengen om de verwerking op een gezonde manier te kunnen afronden. De basis van deze taken ligt in de manier waarop het kind van jongs af aan heeft geleerd met verliezen om te gaan (hoofdstuk 2.1).

6.1.4 Gecompliceerde verliesverwerking

Er is sprake van gecompliceerde verliesverwerking wanneer het proces van verwerken nog moeizamer verloopt dan 'normaal' is bij kinderen, of dat het zelfs tot stilstand komt. Drie criteria geven aan wanneer een kind last kan hebben van gecompliceerde verliesverwerking:

1. Het kind doet aanzienlijk langer over een bepaalde fase van verwerking dan wat als algemene tijdsduur wordt aangegeven;
2. De gevoelens die het kind ervaart komen in extreme vorm voor;
3. Het kind vertoont gedragsproblemen die indirect te maken hebben met de scheiding.

Kinderen kunnen hun rouw uitstellen. Dit hoeft echter niet schadelijk te zijn. Eerst zal de thuissituatie veilig genoeg moeten zijn voor een kind om zijn verlies te uiten. Omdat kinderen niet anders willen zijn dan anderen, proberen ze zich zo normaal mogelijk te gedragen en geen emoties met betrekking tot de scheiding te laten zien. Wanneer ze zich in hun omgeving geaccepteerd voelen, zullen ze ook daar hun verlies durven uiten (hoofdstuk 2.2).

6.1.5 Factoren in de verliesverwerking

Er is een aantal factoren van invloed op de verliesverwerking bij kinderen in echtscheiding. De Mönnink noemt als factoren voor rouwverwerking de impact van het verlies, de verliescoping en de steun die iemand daarbij ontvangt van zijn omgeving (hoofdstuk 3.1).

Als interne factoren noemen wij daarnaast nog onder andere de veerkracht van het kind, zijn temperament, eventuele neuropsychiatrische problemen en de intelligentie van het kind. Het aantal verliezen dat een kind bij de scheiding ervaart heeft ook invloed op de verwerking ervan. Externe factoren bestaan onder andere uit de relatie tussen ouder en kind, de mate van conflicten die de ouders onderling hebben (ook na de scheiding), de steun die het kind krijgt van familieleden of anderen uit de sociale omgeving, het wel of niet hebben van een huisdier en eventuele hulpverlening die het kind krijgt. Daarnaast heeft het aantal veranderingen die in die tijd plaatsvinden invloed op de mate waarin het kind zijn aandacht kan richten op de verwerking (hoofdstuk 3.1).

6.1.6 Weerbaarheid

In een echtscheiding worden ouders vaak in beslag genomen door hun eigen emoties en door alle regelzaken die voortvloeien uit de scheiding. Er is dan minder aandacht voor de kinderen, die juist in zo'n moeilijke tijd extra aandacht van hun ouders nodig hebben. Daarom is het van belang dat deze kinderen weerbaar worden, deels om duidelijk te maken aan hun ouders wat ze nodig hebben, en deels om voor zichzelf te zorgen waar ouders dat tijdelijk niet kunnen.

Weerbaarheid bij kinderen werd door de geïnterviewde professionals omschreven in termen van zelfvertrouwen, voor jezelf opkomen, je verbaal kunnen uiten en daarbij je mening en behoeften aangeven, grenzen aangeven en je emotioneel kunnen uiten (hoofdstuk 4.1). De weerbaarheid van een kind kan met name in de opvoeding worden vergroot en op de volgende manieren: door het vergroten van het zelfvertrouwen van het kind, door het kind vaardigheden aan te leren om problemen op te lossen, door verantwoordelijkheden aan het kind toe te kennen en door het aanleren van een lichaamshouding die zelfvertrouwen uitstraalt. Deze manieren kunnen ook buiten de opvoeding om, bijvoorbeeld door hulpverleners, worden toegepast (hoofdstuk 4.2).

In spel- en praatgroepen voor kinderen in echtscheidingssituaties, zoals KIES of Dappere Dino's, kan er ook worden gewerkt aan de weerbaarheid van een kind. Naast bovengenoemde manieren kan de weerbaarheid van kinderen daar worden vergroot door ze te leren over hun gevoelens te praten,

steunbronnen te zoeken in hun omgeving en zelf oplossingen te bedenken om zich beter te voelen (hoofdstuk 4.3).

6.1.7 Houding hulpverlener

Wat kan de hulpverlener als helpende factor betekenen voor een kind in een echtscheidingssituatie? Allereerst is het belangrijk dat de hulpverlener een grondhouding aanneemt die bestaat uit congruentie, empathie en onvoorwaardelijke positieve acceptatie. Daarnaast is het nodig dat de hulpverlener kennis heeft van het proces van echtscheiding, om tijdig in te kunnen spelen op eventuele problemen bij het kind of tussen de ouders. Hij kan daarbij letten op signalen in het gedrag bij kinderen, genoemd bij 6.1.2, en andere signalen bij kinderen zoals vermindering van eetlust, moeite met in slaap komen, verlatingsangst of bedplassen (hoofdstuk 5.2). Naast de grondhouding geeft De Mönnink aanwijzingen voor de hulp aan mensen met rouwverwerking. Hij noemt de afkorting SLOP: stilte, lichaamstaal, onder woorden brengen en praktische handreikingen. Voor kinderen is er echter een toevoeging denkbaar, namelijk het muzisch werken, wat goed aansluit bij hun belevingswereld (hoofdstuk 5.2).

6.1.8 Werken met kinderen in echtscheidingssituaties

Het werken met kinderen vereist een muzische houding, in verband met hun communicatie die op een natuurlijke manier via spel verloopt. De professionals die we hebben geïnterviewd gebruiken alle drie spel in de hulpverlening aan kinderen. Ze noemden onder andere rollenspellen, het gebruik van poppen of duplo poppetjes, het voorlezen van verhalen en het gebruik van bordspelletjes. In het werken met deze kinderen moet de hulpverlener volgens hen hun taal kunnen spreken en een flexibele houding hebben. Hoe dan ook moet het werken met kinderen passen bij de interesse en vaardigheden van de hulpverlener.

Naast de muzische houding en het gebruik van spel, is het van belang dat er aandacht wordt besteed aan thema's die met de echtscheiding te maken hebben. Twee professionals noemden onder andere als thema 'de boodschapper', 'weerbaarheid' en 'het nieuwe gezin'.

6.2 Hoofdvraag

Na het vaststellen van bovenstaande conclusies, kunnen we de hoofdvraag beantwoorden: *wat zijn aandachtspunten in de hulp aan kinderen tussen 8 en 12 jaar die te maken hebben met verlies in echtscheidingssituaties en wat helpt hen het verwerkingsproces goed te laten verlopen?*

Wanneer we kijken naar de hulp aan kinderen tussen 8 en 12 jaar in echtscheidingssituaties, kunnen we de volgende aandachtspunten noemen, waarin eveneens is meegenomen wat ondersteunend is voor het verwerkingsproces van het kind:

1. De hulpverlener

De hulpverlener of therapeut zal een muzische grondhouding nodig hebben en moet affiniteit hebben met het werken met kinderen. Daarnaast zijn congruentie, empathie en het tonen van onvoorwaardelijke positieve acceptatie belangrijk. Bij voorkeur kent de hulpverlener het proces van echtscheiding en weet hij wat er kan spelen aan emotionele en materiële zaken bij ouders en bij kinderen. De hulpverlener kan aandacht besteden aan de samenwerking met de ouders en met school om zo het kind de optimale hulp te kunnen bieden die hij nodig heeft. Verder heeft de hulpverlener kennis van instanties en begeleidingsvormen op het gebied van (kinderen in) echtscheidingssituaties, zodat hij adequaat ouders of kind kan doorverwijzen, mocht dit nodig zijn. In verband met veel voorkomende loyaliteitsconflicten is het belangrijk dat de hulpverlener altijd meerzijdig partijdig blijft en het belang van het kind voor ogen houdt.

2. De hulpverlening

Passende hulpverlening aan kinderen heeft muzische en creatieve aspecten erin verweven. Binnen de hulpverlening kan gebruik worden gemaakt van verschillende middelen en spellen om het kind optimaal de kans te geven zich te uiten en het verlies te verwerken. Situaties

waarin het kind het gevoel krijgt te moeten kiezen tussen de ouders, kunnen beter worden vermeden.

Werkvormen die kunnen worden toegepast zijn bijvoorbeeld rollenspellen, bordspellen, het gebruik van poppen of lego, en verhalen. Er kan met name gewerkt worden aan het vergroten van weerbaarheid.

Wanneer de hulpverlener groepshulpverlening wil starten voor scheidingskinderen, kan hij daarbij gebruik maken van bestaande cursussen, trainingen of literatuur op dit gebied. Professionals die we hebben gesproken gaven aan dat de groep niet groter of kleiner moet zijn dan acht tot tien kinderen. Zo kan de hulpverlener elk kind de nodige aandacht geven en door de grootte van de groep voelen de kinderen zich niet verplicht om steeds iets te zeggen. Dat kan drempelverlagend werken en veiligheid creëren.

3. Signalen bij kinderen om alert op te zijn

In de hulpverlening kan het kind bepaalde gevoelens of gedrag laten zien. De hulpverlener zal alert moeten zijn op signalen die kunnen duiden op complicaties in het gedrag of een gecompliceerde of gestagneerde verliesverwerking. Een lijst met alle signalen voor hulpverleners is te vinden in de bijlagen. Afhankelijk van de factoren die meespelen kan het kind worden doorverwezen, bijvoorbeeld in het geval van psychiatrische problematiek, of door de hulpverlener zelf worden geholpen.

4. De ouders en school

Ouders en school spelen een belangrijke rol in de hulpverlening aan deze kinderen. Van hen krijgt de hulpverlener informatie over de scheiding en het welzijn van het kind. Het kind heeft de steun van zijn ouders nodig in de verliesverwerking. De hulpverlener kan tips geven aan ouders hoe zij hun kind het beste kunnen steunen in het verwerkingsproces.

Dit zijn de aandachtspunten voor de hulpverlener die werkt met kinderen in echtscheidingssituaties. De bedoeling is om de hulpverleningssituatie zo veilig mogelijk te maken voor het kind, zodat hij de vrijheid ervaart om, wanneer hij daar aan toe is, het verlies te uiten en aan het verwerkingsproces te beginnen.

6.3 Aanbevelingen

Op basis van de conclusies en de beantwoording van de hoofdvraag, hebben we de volgende aanbevelingen geformuleerd voor therapeuten en hulpverleners:

1. Signalen van vastgelopen rouw en factoren die het verwerkingsproces kunnen belemmeren

In de hulpverlening gaan scheidingskinderen bezig met de (gedeeltelijke) verwerking van de echtscheiding. Als hulpverlener is het de taak om dit proces te bewaken, dat wil zeggen te zorgen dat het proces bij het kind zijn natuurlijke beloop kan volgen. De hulpverlener kan dit doen door alert te zijn op signalen van problemen die het proces kunnen stagneren of bemoeilijken, en deze met het kind voor zover mogelijk te verminderen of op te lossen. Een lijst van onder andere signalen en belemmerende factoren waar de hulpverlener alert op kan zijn, is te vinden in de bijlage. Dit zijn eveneens aandachtspunten in de hulp aan scheidingskinderen. De lijst geeft de hulpverlener of therapeut handvatten om belangrijke signalen te herkennen en hier tijdig op in te kunnen spelen, waardoor het kind wordt geholpen in zijn verwerkingsproces. We raden hulpverleners aan deze te gebruiken.

2. Het belang van het vergroten van de weerbaarheid

Zeker wanneer het belang van het kind verstrengeld raakt tussen de belangen van de ouders, is het nodig dat het kind voor zichzelf kan opkomen, zijn grenzen kan aangeven en zijn gevoelens durft te uiten. Wij vinden dat het vergroten van de weerbaarheid een vast onderdeel moet zijn van de hulpverlening aan scheidingskinderen. Men kan op de volgende manieren werken aan het vergroten van de weerbaarheid bij deze kinderen:

- Leer het kind vaardigheden aan om zijn problemen zelf op te lossen;
- Geef (kleine) verantwoordelijkheden aan het kind;
- Leer het kind een lichaamshouding aan die zelfvertrouwen uitstraalt;
- Leer het kind om over zijn gevoelens te praten;
- Zoek samen met het kind naar hulpbronnen in zijn omgeving en versterk deze;
- Help het kind manieren te bedenken om zich beter te voelen.

3. *Ontwikkeling hulpverlener op het gebied van kinderen en echtscheiding*

Om een kind in een echtscheidingssituatie goede en passende hulp te bieden, raden wij hulpverleners aan zich regelmatig te verdiepen en te ontwikkelen in deskundigheid op het gebied van kinderen en echtscheiding. Voorbeelden hiervan zijn een training van KIES (Kinderen in Echtscheiding Situatie) of JES! (Jij en Scheiding) volgen, gebruik maken van bestaande cursussen en literatuur, of deelname aan een congres of symposium over kinderen en scheiding.

4. *Sociale kaart*

Om zowel scheidingskinderen als hun ouders goede hulp te kunnen bieden, is het nodig dat de hulpverlener kennis heeft van alle reguliere en particuliere hulpverlening in de regio op het gebied van echtscheiding. De sociale kaart moet waar nodig vernieuwd en aangevuld worden met nieuwe hulpverleningsmogelijkheden en eventuele cursussen of trainingen voor kinderen en/of hun ouders in echtscheidingssituaties.

5. *De mogelijkheid tot groepshulpverlening*

Zoals we eerder hebben genoemd, blijkt uit onderzoek van ZonMw dat verschillende programma's voor groepshulpverlening aan scheidingskinderen zeer helpend kunnen zijn en dat kinderen zich op kunnen trekken aan het lotgenotencontact. We vinden het daarom belangrijk dat, naast de individuele hulpverlening aan deze kinderen, er ook een mogelijkheid bestaat tot groepshulpverlening. Dat kan een bestaande spel- en praatgroep zijn in de omgeving, maar de hulpverlener zou ook zelf deze vorm van hulpverlening op kunnen zetten. Zie hiervoor de aandachtspunten bij paragraaf 6.2.

Niet ieder kind is echter geschikt voor groepshulpverlening. Dit is onder andere afhankelijk van de hulpvraag van het kind en de gestelde diagnose.

6. *Poster als hulpmiddel in het werken met scheidingskinderen*

In bijlage 2.2 vindt u een poster voor scheidingskinderen van 8 tot 12 jaar oud. Deze poster bevat de volgende onderdelen:

Mijn ouders zijn gescheiden: wat nu?

1. Wat voel ik allemaal?
2. Hoe merken anderen dat aan mij?
3. Wat moet ik hiermee?
4. Wie kan me helpen?
5. Wat als ik me slecht blijf voelen?

Er worden antwoorden op de vragen gegeven in de taal van het kind. Deze poster heeft als doel het kind inzicht te geven in zijn verwerkingsproces en wat er in hem om kan gaan. Het kan een geruststellend effect op hem hebben. Daarnaast zet de poster het kind aan tot het ondernemen van actie om zich beter te kunnen voelen, waarmee het kind de eerste stap zet tot een grotere weerbaarheid. Er worden tips gegeven over wat hij allemaal kan doen. We raden hulpverleners aan om deze poster op te hangen in de wachtruimtes van welzijnsinstellingen en eventueel in hun eigen praktijk, zodat hij beschikbaar is voor kinderen en hun ouders om te lezen.

Hulpverleners kunnen deze poster ook zelf gebruiken in de hulpverlening aan scheidingskinderen, met name in de intakefase. Met behulp van de poster kan er een gesprek met het kind op gang komen over de scheiding, hoe hij deze heeft beleefd en hoe hij zich nu voelt. Zo krijgt de hulpverlener een eerste indruk van waar het kind staat in zijn verwerkingsproces, en kan hij op basis daarvan de verdere hulpverlening vormgeven.

6.4 Discussie

Dit onderzoek is een aanvulling op een reeks uitgevoerde onderzoeken op het gebied van kinderen in echtscheidingssituaties, met name die van Spruijt en Amato, maar ook op kleinschalige onderzoeken. Aangezien dit eveneens een onderzoek is op kleine schaal, kunnen we er geen grote wetenschappelijke conclusies uit trekken. Het geeft vooral een beeld van de verliesverwerking van kinderen in echtscheidingssituaties en suggesties voor de hulpverlener die met deze kinderen te maken krijgt. Als verschil met eerdere onderzoeken kunnen we noemen dat dit onderzoek zich met name richt op de hulpverlener en het kind, en dat in dat opzicht de rol van ouders en school meer op de achtergrond komt te staan. Echtscheiding komt, zoals aangehaald in de inleiding, steeds vaker voor en daarmee is de kans ook groter dat hulpverleners met scheidingskinderen te maken krijgen. Voor die hulpverleners heeft ons onderzoek een meerwaarde en kan het de basis vormen voor hulpverlening aan scheidingskinderen.

Om echter meer te weten te komen over de verliesverwerking van scheidingskinderen, zijn er mogelijkheden voor vervolgonderzoek. Er kan onderzoek worden gedaan naar de invloed van hulpbronnen op de verliesverwerking van scheidingskinderen. Momenteel lijkt het aannemelijk dat meer hulpbronnen het kind beter helpen in de verliesverwerking. Dit kunnen we echter niet met zekerheid zeggen, en daarom is onderzoek op dat gebied gewenst.

Daarnaast lijkt het of groepshulpverlening voor scheidingskinderen, zeker in de leeftijd van 8 tot 12 jaar, een meerwaarde heeft ten opzichte van individuele hulpverlening. In gesprekken met professionals kwam naar voren dat dit meer lijkt te passen bij kinderen in die leeftijd. Of dit ook beter is dan individuele hulpverlening kunnen we eveneens niet wetenschappelijk onderbouwen. We denken dat het voor deze kinderen helpend zou zijn als hier onderzoek naar wordt gedaan. Welzijnsinstellingen kunnen vervolgens beslissen waar zij de nadruk op willen leggen.

Bijlagen

1. Literatuurlijst	60
2. Product.....	62
2.1 Lijst met aandachtspunten	62
2.2 Poster voor kinderen	64
3. Persbericht.....	65
4. Uitnodiging ouders voor interview	66
4.1 Mail aan gescheiden ouders.....	66
4.2 Mail aan professionals	67
5. Format enquête.....	68
6. Topiclijsten interviews	71
6.1 Topiclijst interview ouders	71
6.2 Topiclijst professional: Annemieke Reesink	72
6.3 Topiclijst professional: Annet Westerink	73
6.4 Topiclijst professional: Cathelijne Wijnberg.....	74
7. Labelsystemen en definities	75
7.1 Interviews professionals	75
7.2 Interviews gescheiden ouders	78
Cd-rom	81
8. Interviews gescheiden ouders en professionals	
9. Labels en antwoorden	
10. Enquête vragen en antwoorden	

1. Literatuurlijst

- Baarda, D. G. (2009). *Basisboek kwalitatief onderzoek*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers.
- Beemen, L. v. (2006). *Ontwikkelingspsychologie*. Groningen/Houten: Wolters-Noordhoff.
- Bijsterveldt, M. v. (2013, mei 7). *Dappere Dino's en KIES steunen kinderen na een scheiding*. Opgehaald van <http://www.jeugdkennis.nl/jgk/Rubrieken-Jeugdkennis/Bijdragen-kennispartners/Dappere-Dinos-en-KIES-steunen-kinderen-na-een-scheiding>
- de Vos - van der Hoeven, T. (2012, januari). *Wanneer is een kind weerbaar?* Opgehaald van <http://www.opvoedadvies.nl/weerbaar.htm>
- Driesen, L. (2002). *Kinderen en echtscheiding*. Apeldoorn: Garant.
- Driesen, L. (2002). *Kinderen en echtscheiding*. Apeldoorn: Garant.
- Driesen, L. (2012). *Ik wil mama én papa, allebei*. Antwerpen: Apeldoorn: Garant.
- GGD Groningen. (2010, November). Weerbaarheid. *Informatie Centrum Gezondheid: Opvoedinformatie*, p. 5.
- Ham, H. v. (2002). *Voor jou zeker...?! Over gehechtheid en basisvertrouwen*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Keirse, M. (2002). *Kinderen helpen bij verlies*. Tiel: Lannoo.
- Kelly, J. B., & Johnston, J. R. (2001). *The Alienated Child. A Reformulation of Parental Alienation Syndrome*. Opgehaald van J&K Seminars: <http://jkseminars.com/pdf/AlienatedChildArt.pdf>
- Kohnstam, R. (2009). *Kleine ontwikkelingspsychologie II: De schoolleeftijd*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Kool, J. (2000). *Ho, tot hier en niet verder...!* Leuven: Acco.
- Matthijs, K. (2004). *Kinderen van de scheiding*. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.
- Mönnink, H. d. (2008). *Verlieskunde*. Amsterdam: Elsevier.
- Nederlands Jeugd Instituut. (2013, mei 15). *KIES - kinderen in echtscheidingssituaties*. Opgehaald van <http://www.nji.nl/eCache/DEF/1/22/622.html>
- Neuman, M., & Romanowski, P. (2003). *En de kinderen scheiden mee... het Zandkastelenprogramma*. Amsterdam: SWP.
- Rijksoverheid. (2009). *Uit elkaar... en de kinderen dan?* Den Haag: Jeugd en Gezin.
- Singendonk, K., & Meesters, G. (herziende druk 2011). *Kind en echtscheiding; een ontwikkelings-psychologisch perspectief*. Amsterdam: Pearson.
- Smulders-Groenhuijsen, L. (2002). *En ze leefden nog lang en gelukkig: kinderen en scheiding*. Amsterdam: SWP.
- Springfilm (Regisseur). (2011). *Rouwverwerking bij jongeren en kinderen* [Film].

- Spruijt, E. &. (2010). *Handboek scheiden en de kinderen*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Spruijt, E. (2009). *State-of-the-art 2009: Kinderen en echtscheiding*. NWO.
- Spruijt, E., & Kormos, H. (2010). *Handboek scheiden en de kinderen*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- *Statline*. (2012, juli 13). Opgeroepen op maart 14, 2013, van Centraal Bureau voor de Statistiek:
<http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=37425ned&D1=3-9&D2=0,10,20,30,40,50,58-l&HD=120104-1512&HDR=G1&STB=T>
- van der Ploeg, J. (2007). *Gedragsproblemen: ontwikkelingen en risico's*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Veenstra, H., & Van de Vis, H. (2012, Mei). Opgeroepen op Maart 13, 2013, van Hbo-kennisbank: www.hbo-kennisbank.nl/nl/page/hborecord.view/?uploadId=ede%3Aoai%3Arepository.samenmaken.nl%3Aaspid%3A13859
- Verliefde, E., & Fiddelaers-Jaspers, R. (2005). *Ruimte voor verdriet*. Leuven: Acco.
- Wallerstein, J., & Blakeslee, S. (1989). *Second chances: men, women and children a decade after divorce*. New York: Ticknor & Fields.
- Website University Pennsylvania State. (2013, maart). Opgehaald van Department Sociology & Crime, Law and Justice: <http://sociology.la.psu.edu/people/pxa6>
- ZonMW. (2013, maart 11). *Parel - Het kind centraal bij scheiding*. Opgehaald van <http://goo.gl/FZTO3>

2. Product

2.1 Lijst met aandachtspunten

Echtscheiding leidt vaak tot veelal verwarrende gevoelens bij het kind. Waar moet de hulpverlener alert op zijn bij hulpverlening aan kinderen in echtscheidingssituaties?

1. Veel voorkomende gevoelens

Een kind kan veel gevoelens ervaren tijdens een scheiding. Het is belangrijk om ruimte te geven voor deze gevoelens zodat een kind deze kan uiten. Veel voorkomende gevoelens zijn:

- Verdriet
- Boosheid
- Angst
- Opluchting
- Schuld
- Verwarring
- Machteloosheid

2. Uiting in gedrag

Bij echtscheiding kunnen bepaalde gedragingen uiting zijn van aanwezige of onverwerkte gevoelens bij het kind. De hulpverlener doet er goed aan op de volgende gedragingen te letten:

- Teruggetrokken zijn
- Huilen
- Dingen kapot maken
- Lichamelijke klachten zoals buikpijn of hoofdpijn
- Woede-uitbarstingen
- Zorgen voor de ouder, broertjes of zusjes
- Eén of beide ouders afwijzen

3. Complicaties in gedrag

Onder complicaties wordt gedrag verstaan dat ofwel niet passend is bij de leeftijd van het kind, ofwel een negatieve invloed heeft op het kind zelf of op de omgeving van het kind. We noemen de volgende drie complicaties:

- Parentificatie
 - o Het kind neemt een zorgende rol op zich die niet past bij de leeftijd of ontwikkelingsfase.
- Ernstige of aanhoudende loyaliteitsconflicten
 - o Het kind kan niet openlijk van beide ouders houden.
Gedrag van de ouders kan hierin een grote rol spelen, bewust of onbewust.
- Parental Alienation Syndrome ofwel ouderverstoting
 - o Het kind wijst de andere ouder af om een vage of ongeldige reden;
 - o Het kind lijkt hierbij ingestudeerde, niet bij zijn leeftijd passende taal te gebruiken;
 - o Het kind is hierin radicaal: de andere ouder is 100% slecht, de inwonende ouder 100% goed;
 - o De inwonende ouder steunt het kind in zijn houding en omgekeerd.

4. Criteria voor gecompliceerde of gestagneerde verliesverwerking

Er kan sprake zijn van gecompliceerde verliesverwerking. Wees alert op de volgende signalen:

- Het kind blijft aanzienlijk langer in een rouwfase dan de aangegeven tijdsduur (de rouwfases kunnen in willekeurige volgorde worden doorlopen):
 - o de ontkenningsfase duurt zo'n drie tot zes maanden;
 - o de protestfase duurt zes tot twaalf weken;
 - o de desorganisatiefase duurt over het algemeen tot hooguit één jaar na de scheiding;
 - o de reorganisatiefase heeft geen vastgestelde tijdsduur.
- De gevoelens die het kind ervaart komen in extreme vorm voor

- Er zijn gedragsproblemen of -stoornissen bij het kind geconstateerd

5. Belemmerende factoren die aandacht nodig hebben in de hulpverlening:

Het is van belang om deze factoren te erkennen. Interventies moeten gericht zijn op het vergroten van de weerbaarheid van het kind en het verminderen of oplossen van belemmerende factoren.

Interne belemmerende factoren:

– Lage veerkracht	– Beperkt probleemoplossend vermogen
– Heftig temperament	
– Neuropsychiatrische problemen	– Meerdere verlieservaringen tegelijk
– Lage intelligentie	

Externe belemmerende factoren:

– Gebrek aan steun vanuit de sociale omgeving	– Slecht functionerende verzorgende ouder
– Conflicten tussen de ouders	– Veel veranderingen om zich op aan te passen
– Slechte ouder-kind relatie	

MIJN OUDERS ZIJN GESCEIDEN: WAT NU?

1. Wat voel ik allemaal?

Je kunt je boos en verdrietig voelen, bang of juist opgelucht. Je kunt zelfs alles door elkaar voelen. Maak je geen zorgen, deze gevoelens zijn heel normaal als je ouders scheiden.

3. Wat moet ik hiermee?

Allereerst mag je weten dat het oké is om je zo te voelen. Misschien helpt het om erover te praten, of om er een tekening of verhaal over te maken.

5. Wat als ik me slecht blijf voelen?

Uiteindelijk zul je je echt beter gaan voelen. Als je wil, kun je met een hulpverlener praten. Dat is iemand die speciaal opgeleid is om jou te helpen met wat je dwarszit. Ook kun je naar een spel- en praatgroep waar kinderen in zitten die ook gescheiden ouders hebben. Vraag aan je ouders of ze je willen helpen.

2. Hoe merken anderen dat aan mij?

Soms kun je zomaar huilen, of wil je dingen kapot maken. Je kunt er buikpijn of hoofdpijn van krijgen, of je wordt heel stil. Anderen zien dat aan je.

4. Wie kan me helpen?

Je ouders, bijvoorbeeld. Of je oma, een vriend of vriendin. Je kunt ook op school met de juf of meester praten als je dat wil. Durf je nog niet zo goed erover te praten? Probeer het dan eens op te schrijven. Je kunt ook kijken op een website over scheiden:
www.ouders-uit-elkaar.nl

3. Persbericht

Kleine mensen, grote belangen

Een onderzoek naar verliesverwerking van kinderen in echtscheidingssituaties

Scheidingen komen tegenwoordig vaker voor. Volgens het CBS eindigt één op de drie huwelijken in een echtscheiding¹. En dan zijn scheidingen tussen partners die samenwonen niet meegeteld. De kans is daarom ook groot dat de hulpverlener of therapeut binnen de welzijnsbranche te maken krijgt met kinderen van gescheiden ouders. Verschillende welzijnsinstanties zijn al begonnen met groepshulpverlening aan kinderen in echtscheidingssituaties. Wat is nu belangrijk voor de hulpverlener als het gaat om de hulpverlening aan zogeheten scheidingskinderen? In ons onderzoek *Kleine mensen, grote belangen*² gaan wij daar dieper op in.

Verliesverwerking

Kinderen van wie de ouders scheiden kunnen te maken krijgen met verlieservaringen, zoals verminderd contact met de ene ouder, of een verhuizing. Ze zullen dit verlies moeten verwerken. Daarin lopen ze een proces door wat in veel opzichten lijkt op een rouwproces. Dit proces kan echter door verschillende factoren gecompliceerd raken, of zelfs stagneren. Een gecompliceerd verwerkingsproces betekent dat een bepaalde fase aanzienlijk langer duurt dan 'normaal', dat gevoelens bij het kind in extreme vorm voorkomen en dat het kind op meerdere levensgebieden (gedrags)problemen kan vertonen. Een andere kant van een gecompliceerd verwerkingsproces is dat het volledig stil komt te liggen. Daarnaast kan een kind, vanuit zelfbescherming, de verwerking uitstellen.

Factoren die meespelen

Voor de hulpverlener is het goed om inzicht te hebben in dit proces, en van de factoren die meespelen in het verloop ervan. De belangrijkste factoren voor een goede verwerking zijn onder andere weinig conflicten tussen de ouders, en een autoritatieve manier van opvoeden.

Er bestaan daarnaast ook andere factoren bij het kind zelf zoals zijn veerkracht en

intelligentie, en factoren van buitenaf zoals steun van familie of vrienden. Een belangrijke factor is de weerbaarheid van het kind. Deze kan op veel verschillende manieren worden vergroot, door zowel ouders als hulpverlener. Dus ook als ouders in strijd blijven met elkaar, heeft de hulpverlener verschillende mogelijkheden om het kind te helpen in zijn verwerking.

De hulpverlening

Wat hoort dan het doel te zijn van de hulpverlening aan scheidingskinderen? In onze ogen helpt de hulpverlener het kind het beste door een veilige situatie en ruimte te creëren voor het kind, om te kunnen beginnen met zijn verwerkingsproces. De hulpverlener bewaakt hierbij het proces door factoren te verminderen of op te lossen, die het proces kunnen belemmeren. Daarnaast kan de hulpverlener actief met het kind werken aan het vergroten van zijn weerbaarheid. Dit kan hij doen door bijvoorbeeld met het kind te oefenen in het opkomen voor zichzelf, het kind te leren hoe hij zijn behoeften en grenzen aangeeft bij zijn ouders en hulpbronnen aan te boren binnen het sociale netwerk van het kind. Wat betreft de houding van de hulpverlener is, zeker in het werk met kinderen, een muzische houding en affiniteit met kinderen van belang. De hulpverlener moet bereid zijn om creatief te werk te gaan en bijvoorbeeld gebruik te maken van spelletjes, poppen of rollenspellen. Daarnaast moet de hulpverlener de taal van het kind kunnen spreken.

Meer over dit onderwerp, inclusief verschillende tips en aanbevelingen voor hulpverleners die te maken hebben met scheidingskinderen, is te vinden in ons onderzoek.

De tijd dat scheidingskinderen letterlijk het ondergeschoven kind waren bij een scheiding, is voorbij. Het wordt tijd dat de hulpverlener zich gaat verdiepen en specialiseren in hulpverlening aan kinderen in echtscheidingssituaties, om ze het beste te kunnen bieden.

¹ Statline. (2012, juli 13). Opgeroepen op maart 14, 2013, van Centraal Bureau voor de Statistiek: <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=37425ned&D1=3-9&D2=0,10,20,30,40,50,58-1&HD=120104-1512&HDR=G1&STB=T>

² Kleine mensen, grote belangen

4. Uitnodiging ouders voor interview

4.1 Mail aan gescheiden ouders

Beste ...,

we hebben van Esther Beldman vernomen dat u bereid bent mee te werken aan ons onderzoek over kinderen en echtscheiding. Hartelijk dank daarvoor!

Hieronder in het kort informatie over het interview:

Voor ons afstuderen doen wij onderzoek naar de verlieservaringen van kinderen bij echtscheiding. Wat verliezen zij bij een echtscheiding, hoe verwerken ze dat en hoe kan de hulpverlener bijdragen aan een goed verwerkingsproces?

Voor één van onze deelvragen willen we graag ouders interviewen die een echtscheiding hebben gehad, in de tijd dat één van hun kinderen tussen de 8 en 12 jaar oud was. Dat is de leeftijd waar wij specifiek onderzoek naar doen. Het interview zal met name gaan over feitelijke veranderingen tijdens en na de echtscheiding, bijvoorbeeld een verhuizing, en het gedrag van uw kind tijdens en na de scheiding. Hier en daar zullen we de diepte in gaan en kan het interview persoonlijk worden. Hoe u zich namelijk tijdens de scheiding heeft gevoeld, kan invloed hebben gehad op uw kind en dat vinden we belangrijk om mee te nemen in het onderzoek. Het is echter aan u om het aan te geven als u ergens liever niet op in gaat of als het onderwerp te dichtbij komt; dit respecteren we en we zullen er dan ook niet op aandringen.

Met uw toestemming willen we het interview graag met een geluidsrecorder opnemen. Dat doen we omdat het de bedoeling is dat we de interviews uitwerken tot een woordelijk verslag. Uw naam en die van uw kind zullen worden veranderd in verband met de privacy. Het interview zelf zal ongeveer een uur duren.

We zouden graag een afspraak met u willen maken voor het interview. Wij zijn op de volgende data en tijden beschikbaar:

...

Welke datum en tijd komt u het beste uit? Vindt u het goed als we het interview met een geluidsrecorder opnemen?

Voor vragen kunt u ons altijd mailen.

Met vriendelijke groet,

Stijn van Dongen
Marije Langerveld

4.2 Mail aan professionals

Beste ...,

Wij zijn Marije Langerveld en Stijn van Dongen, twee vierdejaars studenten van de opleiding Maatschappelijk Werk en Dienstverlening aan de Christelijke Hogeschool Ede. Momenteel zijn wij bezig met ons afstudeeronderzoek. Het onderwerp waar wij onderzoek naar doen zijn kinderen (tussen de 8 en 12 jaar oud) die te maken hebben met een echtscheidingssituatie. Vragen die we zoal behandelen gaan over de verlieservaringen waar zij mee te maken krijgen, het proces van verliesverwerking dat zij doorlopen en hoe de hulpverlener/therapeut een positieve bijdrage kan leveren aan dit proces.

Tot nu toe hebben we voor informatie gebruik gemaakt van literatuur. Naast deze literatuur willen we graag interviews afnemen met onder andere professionals en deskundigen die te maken hebben met bovenstaand onderwerp. We vroegen ons af of u bereid bent om deel te nemen aan een interview. Het interview willen we graag houden in week ... en zal een 1 tot 1,5 uur duren.

Mochten u bereid en beschikbaar zijn voor een interview, dan horen wij dat graag. U kunt ons bereiken op dit e-mailadres.

Alvast bedankt voor uw reactie!

Vriendelijke groet,

Stijn van Dongen
Marije Langerveld

5. Format enquête

Enquête Kinderen & Echtscheiding

Fijn dat je wilt meewerken aan onze enquête over kinderen en echtscheiding! Met deze enquête hopen we zicht te krijgen op de beleving en het gedrag van kinderen tussen 8 en 12 jaar ten opzichte van de scheiding van hun ouders. Het invullen van deze enquête duurt ongeveer 10-15 minuten. Hij bestaat uit 29 vragen; dit zijn zowel open- als multiple choice-vragen. De antwoorden worden anoniem verwerkt en zijn niet te herleiden naar personen.

Vragen:

1. Ben je man of vrouw?
 - man
 - vrouw
2. Hoe oud ben je?
 - ..
3. Welke opleiding doe je/heb je gedaan?
 - ..
4. Wat is je burgerlijke staat?
 - alleenstaand
 - in een relatie
 - samenwonend
 - geregistreerd partnerschap
 - getrouwd
 - gescheiden en alleenstaand
 - gescheiden en in een relatie
5. Heb je kinderen?
 - ja
 - nee
6. Hoeveel broers en/of zussen heb je?
 - 0
 - 1
 - 2
 - 3
 - 4 of meer
7. Hoe oud was je toen je ouders scheidden? (meerdere antwoorden mogelijk)
 - 8
 - 9
 - 10
 - 11
 - 12
8. Zag je de scheiding aankomen? Zo ja, hoe zag je dit? Zo nee, waarom niet?
 - ja,
 - nee,

- anders, nl
9. Kun je de thuissituatie kort beschrijven, ongeveer een half jaar voorafgaand aan de scheiding?
- ...
10. Hebben je ouders je verteld dat ze gingen scheiden?
- ja
 - nee
 - anders, nl...
11. Hoe beleefde je het nieuws van de scheiding?
- ...
12. Hoe reageerde je op het nieuws van de scheiding?
- ...
13. Hoe zag je woonsituatie eruit na de scheiding?
- Ik woonde bij m'n vader
 - Ik woonde bij m'n moeder
 - Anders, nl...
14. Was er sprake van een omgangsregeling? Hoe zag die eruit?
- ja, namelijk
 - nee
 - anders, nl...
15. Welke veranderingen maakte je mee tijdens de scheiding? (meerdere antwoorden mogelijk)
- verhuizing
 - andere school
 - minder contact met moeder
 - minder contact met vader
 - minder contact met opa en oma
 - minder zakgeld
 - komst van een stiefvader
 - komst van een stiefmoeder
 - anders, nl...
16. Hoe heb je deze veranderingen beleefd?
- ...
17. Heb je hulp gehad ten tijde van de scheiding? (Hulp kan een luisterend oor, familielid of therapeut etc. zijn)
- Ja
 - Nee (ga door naar vraag 19)
18. Hoe zag deze hulp eruit en hoe heb je dat ervaren?
- ...
19. Had je eventueel hulp gehad willen hebben? Zo ja, van wie?
- ...

20. Welke gevoelens stonden centraal tijdens de scheiding?
...
21. Welke gedachten stonden centraal tijdens de scheiding?
...
22. Heeft de scheiding invloed gehad op keuzes die je hebt gemaakt? Zo ja, welke keuzes? (bijv. bij het aangaan van relaties, de keuze voor wel of geen kinderen, etc.)
...
23. Veranderde er tijdens de scheiding iets in je gedrag?
- ja, namelijk...
- nee (ga door naar vraag 26)
- anders, nl...
24. Werd dit door je omgeving opgemerkt?
- ja, door ...
- nee (ga door naar vraag 26)
25. Werd er iets mee gedaan?
- ja, namelijk...
- nee
- anders, nl...
26. Heb je tijdens of na de echtscheiding een gevoel van verlies ervaren?
- ja, namelijk...
- nee
27. Is de relatie met je vader veranderd na de scheiding?
- Ja, die is verbeterd.
- Ja, die is verslechterd.
- Nee, die is hetzelfde gebleven.
- Anders, namelijk...
28. Is de relatie met je moeder veranderd na de scheiding?
- Ja, die is verbeterd.
- Ja, die is verslechterd.
- Nee, die is hetzelfde gebleven.
- Anders, namelijk...
29. Ben je eventueel geïnteresseerd in een samenvatting van het onderzoeksverslag over kinderen en echtscheiding?
- Ja, neem contact met mij op via het volgende e-mailadres: ...
- Nee

Bedankt dat je de tijd hebt genomen om de enquête in te vullen!

6. Topiclijsten interviews

6.1 Topiclijst interview ouders

Interview ouder

Datum:

Intro:

- Bedanken.
- Mail Stijn, kort herhalen.
- Afstuderen onderzoek verlieservaring/-verwerking kinderen in echtscheiding, 8-12 jaar, hulpverlener positieve bijdrage aan verwerkingsproces.
- Doel interview: visie ouder op gedrag kind en beschrijving scheiding(sproces), zicht op verlieservaringen kind.
- Opzet interview: ongeveer 1 uur (eventueel korter), ik intro/afsluiting, Stijn interview zelf. Bij vragen spring ik bij.
- Toestemming geluidsrecorder (woordelijk verslag).
- Vragen?

Algemeen

- Gegevens
 - o Opleiding, werk, geboortedatum, leefsituatie, aantal kinderen en leeftijd.
- Iets over uzelf vertellen?

Echtscheiding

- Wanneer getrouwd en wanneer gescheiden
- Iets vertellen over de scheiding
 - o Situatie thuis vóór scheiding: leefsituatie, omgang
 - o Verloop scheiding en hoe lang
- Feitelijke verandering na scheiding
 - o Voor ouder
 - o Voor kind
 - o Contact vader-kind/moeder-kind
- Beleving
 - o Gevoelens ouder ten opzichte van scheiding
 - o Wat hebben kinderen gemerkt aan jou als ouder?
 - o Gevoelens ouder ten opzichte van kind
 - o Eventuele gedragsverandering ouder

Kinderen

- Reacties kind op scheiding
 - o Kinderen verteld en zo ja, hoe?
 - o Zichtbare reacties bij horen scheiding
 - o Beleving scheiding door kind
 - o Eventuele gedragsverandering kind thuis/school (hoe lang na scheiding)
 - o Praten over scheiding toen
 - o Steunbronnen kind
- Ouder-kind
 - o Initiatief ouder om kind te helpen verwerken en wat was hiervan het effect
 - o Eventuele gedragsverandering kind na therapie
 - o Praten over scheiding nu
 - o Interpretatie ouder over verwerking scheiding kind

Afsluiting:

- Mailadres geven (svdongen@student.che.nl, mhlangerveld@student.che.nl)
- Nog iets wat u kwijt wil?
- Interesse samenvatting onderzoeksverslag? Mail opschrijven. Bedankt!

6.2 Topiclijst professional: Annemieke Reesink

Algemeen maatschappelijk werker, begeleider bij spel- en praatgroep echtscheiding voor kinderen uit groep 5/6 en 7/8. -- Datum: 28/03/13

Intro:

- Bedanken.
- Mail Stijn, kort herhalen.
- Afstuderen onderzoek verlieservaring/-verwerking kinderen in echtscheiding, 8-12 jaar, hulpverlener positieve bijdrage aan verwerkingsproces.
- Doel interview: deskundige visie op onderwerp. Vooral vragen naar uw kennis en ervaringen met spel-/praatgroep.
- Opzet interview: ongeveer 1 uur (eventueel korter), ik intro/afsluiting, Stijn interview zelf. Bij vragen spring ik bij.
- Toestemming geluidsrecorder (woordelijk verslag).
- Vragen?

Algemeen

- o Iets over uzelf vertellen
- o Opleiding, functie, leeftijd, ervaring met scheidingskinderen

Spel- en praatgroep

- o Hoe lang draait groep al? Doelgroep? Hoeveel hulpverleners? Hoe deelnemers werven? Hulpverleningstraject?
- o Wat houdt deze groep in?
- o Rol van ouders

Verwerking echtscheiding in de groep

- o Uitleggen onderscheid tussen verlieservaring en verandering. Zichtbare verlieservaringen bij kind? Hoe te zien? Wat geven kinderen aan als verlies? Signalen van verlieservaring bij kind
- o Gedrag kind n.a.v. scheiding
- o Meest voorkomende gevoelens en/of gedragingen?
- o Wat hebben kinderen nodig van hulpverlener? Houding hulpverlener, helpende factoren algemeen, helpende factoren in behandeling.
- o Weerbaarheid kind – wordt er iets mee gedaan? Zo ja, wat?
- o Invloed buitenaf op verwerking scheiding (buiten de hulpverlener en kind om, bv. sociale netwerk)
- o Negatieve, belemmerende factoren in handelen hulpverlener, omgeving kind

Hulpverlening

- o Methode?
- o Omgang met verlieservaringen? Onderscheid leeftijd?
- o Verlieservaringen in behandeling – wat wordt ermee gedaan?

Afsluiting:

- Nog iets wat u kwijt wilt?
- Mailadres geven (svdongen@student.che.nl, mhlangerfeld@student.che.nl), mailen als iets te binnen schiet.
- Interesse in onderzoeksverslag? Mail opschrijven. Bedankt!

6.3 Topiclijst professional: Annet Westerink

Maatschappelijk werker, contextueel hulpverlener, video-hometrainer, coördinator groepswork bij HdS Barneveld -- Datum: 26/04/13

Intro:

- Bedanken.
- Mail Stijn, kort herhalen.
- Afstuderen onderzoek verlieservaring/-verwerking kinderen in echtscheiding, 8-12 jaar, hulpverlener positieve bijdrage aan verwerkingsproces.
- Doel interview: deskundige visie op onderwerp. Vooral vragen naar uw kennis en ervaringen met hulp aan kinderen van gescheiden ouders.
- Opzet interview: ongeveer 1 uur (eventueel korter), ik intro/afsluiting, Stijn interview zelf. Bij vragen spring ik bij.
- Toestemming geluidsrecorder (woordelijk verslag).
- Vragen?

Algemeen

- o Iets over uzelf vertellen
- o Opleiding, functie, leeftijd, ervaring met scheidingskinderen

Werk met (scheidings)kinderen (Hulpverlening)

- o Hoe ziet dit eruit? Doelgroep? Hoeveel hulpverleners? Hulpverleningstraject?
- o Rol van ouders?
- o Gebruik methode? Werkvormen?
- o Individueel of groep?

Verwerking echtscheiding

- o Gedrag kind n.a.v. scheiding
- o Kinderen zijn in ontwikkeling. Iets merken in ontwikkeling scheidingskinderen?
- o Hulpverlening afstemmen op leeftijd, zo ja hoe?
- o Meest voorkomende gevoelens/gedragingen
- o Wat hebben kinderen nodig van hulpverlener? Houding van de hulpverlener, helpende factoren algemeen, helpende factoren in behandeling. Do's en don'ts
- o Weerbaarheid kind – wordt er iets mee gedaan, zo ja, wat?
- o Invloed buitenaf op verwerking scheiding (buiten de hulpverlener en kind om, bv. sociale netwerk)
- o Negatieve, belemmerende factoren in handelen hulpverlener, omgeving van kind
- o Uitleggen onderscheid verlieservaring en verandering. Zichtbare verlieservaringen bij kind? Hoe te zien? Wat geven kinderen aan als verlies?
- o Signalen van verlieservaring bij kind? Hoe ga je ermee om?

Afsluiting:

- Nog iets wat u kwijt wilt?
- Mailadres geven (svdongen@student.che.nl, mhlangerfeld@student.che.nl), mailen als iets te binnen schiet. Eventueel visitekaartje geven.
- Interesse in onderzoeksverslag? Mail opschrijven. Bedankt!

6.4 Topiclijst professional: Cathelijne Wijnberg

Kinder- en jeugdtherapeut en psycholoog bij Kiddock in Ede. – Datum: 04/04/13

Intro:

- Bedanken.
- Mail Stijn, kort herhalen.
- Afstuderen onderzoek verlieservaring/-verwerking kinderen in echtscheiding, 8-12 jaar, hulpverlener positieve bijdrage aan verwerkingsproces.
- Doel interview: deskundige visie op onderwerp. Vooral vragen naar uw kennis en ervaringen met spel-/praatgroep.
- Opzet interview: ongeveer 1 uur (eventueel korter), ik intro/afsluiting, Stijn interview zelf. Bij vragen spring ik bij.
- Toestemming geluidsrecorder (woordelijk verslag).
- Vragen?

Algemeen

- o Iets over uzelf vertellen
- o Opleiding, functie, leeftijd, ervaring scheidingskinderen

Therapie

- o Hoe lang zelfstandig therapeut? Doelgroep? Hulpverleningstraject?
- o Therapie
- o Rol ouders

Verwerking echtscheiding

- o Uitleg onderscheid verlieservaring en verandering.
Verlieservaringen kind: zichtbaar? Hoe? Signalen verlies? Uitingen kind verlies?
- o Gedrag kind n.a.v. scheiding
- o Ontwikkeling kind gescheiden ouders
- o Therapie afstemmen leeftijd? Hoe?
- o Meest voorkomende gevoelens/gedragingen?
- o Kind nodig van hulpverlener? Houding hulpverlener, helpende factoren algemeen, helpende factoren in behandeling.
- o Weerbaarheid kind. Wat? (Integratieve Kindertherapie)
- o Invloed buitenaf op verwerking scheiding (buiten hulpverlener en kind om)
- o Negatieve, belemmerende factoren in handelen hulpverlener (don'ts) en omgeving kind

Hulpverlening

- o Methode?
- o Omgaan met verlieservaringen. Onderscheid in leeftijd?
- o Plek verlieservaringen in behandeling?

Afsluiting:

- Nog iets wat u kwijt wil?
- Mailadres geven (svdongen@student.che.nl, mhlanguerveld@student.che.nl), mailen als iets te binnen schiet.
- Interesse in onderzoeksverslag? Mail opschrijven. Bedankt!

7. Labelsystemen en definities

In deze bijlage vindt u de labelsystemen die we hebben gebruikt voor de analyse van de interviews met professionals en gescheiden ouders. Onder elk labelsysteem staan de definities vermeld van de kernlabels en de labels.

De enquêtes die we hebben afgenomen bestonden uit een aantal vaste vragen. Vanwege het beperkte aantal enquêtes konden we de resultaten ervan direct verwerken in de deelvragen. Daarom hebben we voor de analyse van de enquêtes geen gebruik gemaakt van een labelsysteem.

7.1 Interviews professionals

Voor de interviews met professionals hebben we gebruik gemaakt van het volgende labelsysteem:

Kernlabels	Ervaring professional	Hulpverlening professional	Advies professional aan hulpverleners
Labels	Opleiding	Hulpverlening scheidingskinderen algemeen	Gedrag hulpverlener +
	Werk	Eigen werkwijze	Gedrag hulpverlener -
	Ervaring professional gescheiden ouders	Effect hulpverlening	Houding hulpverlener +
	Ervaring professional scheidingskinderen	Werkvorm individueel	Houding hulpverlener -
	Mening spel- en praatgroep	Werkvorm groep	
		Aanmelding hulpverlening	
		Traject hulpverlening	
Kernlabels	Gescheiden ouders	Verandering scheiding	Beleving scheidingskinderen
Labels	Rol ouders scheiding	Verandering gezinssamenstelling	Emoties scheidingskinderen
	Rol ouders opvoeding	Verandering contact ouders	Gedrag scheidingskinderen
	Rol ouders hulpverlening	Verandering leefsituatie	Verwerking scheidingskinderen
	Rol ouders verwerking kind		Loyaliteit
	Beleving scheiding ouder		Parentificatie
	Omgang ouders		Beleving scheiding kind
Kernlabels	Verlies	Weerbaarheid	
Labels	Verlieservaring	Weerbaarheid kinderen	
	Uiting verlies	Definitie weerbaarheid	
	Middel uiting verlies	Werken aan weerbaarheid	
		Hulpbron	

Ervaring professional: onder dit kernlabel valt alle informatie die de professional geeft met betrekking tot haar persoonlijke (werk)ervaring en haar mening over bestaande spel- en praatgroepen voor scheidingskinderen.

Opleiding: de opleiding(en) die de professional heeft gevolgd.

Werk: alles rondom het soort werk dat de professional in haar loopbaan heeft uitgevoerd, haar beroep en haar huidige baan.

Ervaring professional gescheiden ouders: de ervaring die de professional heeft in het omgaan met of hulpverlenen aan ouders die gescheiden zijn.

Ervaring professional scheidingskinderen: de ervaring die de professional heeft in het omgaan met of hulpverlenen aan kinderen van wie de ouders gescheiden zijn.

Mening spel- en praatgroep: de mening van de professional over bestaande spel- en praatgroepen voor scheidingskinderen.

Hulpverlening professional: alles over de hulpverlening die de professional biedt aan scheidingskinderen.

Hulpverlening scheidingskinderen algemeen: hoe ziet de hulpverlening aan scheidingskinderen er over het algemeen uit? Voorbeelden zijn de grootte van de groep bij groepshulpverlening, de leeftijd van de kinderen, et cetera.

Eigen werkwijze: de manier waarop de professional haar hulpverlening persoonlijk invult. Wat vindt ze belangrijk in de hulpverlening aan scheidingskinderen, waar legt ze de nadruk op?

Effect hulpverlening: het effect dat de geboden hulpverlening heeft op scheidingskinderen.

Werkvorm individueel: werkvormen die professionals gebruiken in de individuele hulpverlening aan scheidingskinderen.

Werkvorm groep: werkvormen die professionals gebruiken in de groepshulpverlening aan scheidingskinderen.

Aanmelding hulpverlening: de manier waarop de aanmelding verloopt en hoe mogelijke cliënten bij deze hulpverlening terechtkomen.

Traject hulpverlening: het verloop van het traject in de hulpverlening aan scheidingskinderen, zoals het aantal sessies of bijeenkomsten en eventuele (tussen)evaluaties.

Advies professional aan hulpverleners: alles wat professionals andere hulpverleners zouden aanraden als het gaat om het gedrag en de houding van de hulpverlener in de hulpverlening aan scheidingskinderen.

Gedrag hulpverlener: advies van de professionals over hoe een hulpverlener zich wel of niet zou moeten gedragen in de hulp aan scheidingskinderen. Do's worden aangegeven met een plus-teken, don'ts worden aangegeven met een min-teken.

Houding hulpverlener: advies van de professional over een goede of verkeerde houding van de hulpverlener in de hulp aan scheidingskinderen. Do's en don'ts worden ook hier aangegeven met een plus- of min-teken.

Gescheiden ouders: alles wat de professional weet te vertellen over (haar ervaring met) gescheiden ouders.

Rol ouders scheiding: de rol die ouders spelen in hun echtscheiding.

Rol ouders opvoeding: de rol die ouders spelen in de opvoeding van hun kind.

Rol ouders hulpverlening: de rol die ouders spelen binnen de hulpverlening aan scheidingskinderen.

Rol ouders verwerking kind: de rol die ouders spelen bij de verwerking van de scheiding door hun kind.

Beleving scheiding ouder: wat de professional weet over hoe ouders de scheiding beleven.

Omgang ouders: wat de professional merkt aan hoe ouders met elkaar omgaan.

Verandering scheiding: alles wat de professional vertelt over veranderingen die kunnen plaatsvinden tijdens of na de scheiding.

Verandering gezinssamenstelling: veranderingen die kunnen voorkomen in de samenstelling van het gezin na een scheiding.

Verandering contact ouders: veranderingen die kunnen voorkomen in het contact tussen ouders onderling na een scheiding.

Verandering leefsituatie: veranderingen die kunnen voorkomen in de leefsituatie van het kind na de scheiding.

Beleving scheidingskinderen: alles over de beleving van de scheiding door het kind, wat de professional bij het kind ziet aan emoties en gedrag, en hoe het kind de scheiding (binnen de hulpverlening) verwerkt.

Emoties scheidingskinderen: emoties die de professional in de hulpverlening ziet bij scheidingskinderen.

Gedrag scheidingskinderen: gedrag dat de professional in de hulpverlening ziet bij scheidingskinderen.

Verwerking scheidingskinderen: wat de professional ziet en weet wat betreft de verwerking van de scheiding door het kind, zowel binnen als buiten de hulpverlening.

Loyaliteit: wat de professional in de hulpverlening merkt bij scheidingskinderen aan loyaliteit.

Parentificatie: wat de professional in de hulpverlening ziet of heeft gezien aan parentificatie, of wat de professional over parentificatie vertelt.

Beleving scheiding kind: hoe kinderen in de hulpverlening aangeven de scheiding van hun ouders te beleven.

Verlies: alles wat kinderen ervaren als verlies bij de scheiding, hoe verlies tot uiting komt binnen de hulpverlening en hoe ermee gewerkt wordt.

Verlieservaring: wat kinderen ervaren als verlies bij de scheiding, zoals verlies van het contact met een ouder of verlies van de veilige omgeving bij een verhuizing.

Uiting verlies: hoe kinderen binnen de hulpverlening uiting geven aan verlies.

Middel uiting verlies: wat door de professionals gebruikt wordt als middel voor kinderen om het verlies te kunnen uiten.

Weerbaarheid: wat de professional vertelt over weerbaarheid bij scheidingskinderen, hoe er in de hulpverlening aan deze kinderen aan weerbaarheid wordt gewerkt en wat er in de hulpverlening wordt gedaan met zogeheten hulpbronnen.

Weerbaarheid kinderen: wat volgens de professionals weerbaarheid bij kinderen inhoudt.

Definitie weerbaarheid: de definitie die professionals geven aan de algemene term weerbaarheid.

Werken aan weerbaarheid: hoe er in de hulpverlening voor scheidingskinderen wordt gewerkt aan hun weerbaarheid.

Hulpbron: hoe er in de hulpverlening voor scheidingskinderen wordt gewerkt aan het vermeerderen of vergroten van hulpbronnen, en wat de professional vertelt over hulpbronnen.

7.2 Interviews gescheiden ouders

Voor de interviews met gescheiden ouders hebben we gebruik gemaakt van het volgende labelsysteem:

Kernlabels	Algemeen	Scheiding	Kinderen
Labels	Leeftijd ouder	Leefsituatie toen	Vertellen nieuws scheiding aan kinderen
	Opleiding ouder	Jaar scheiding	Reacties kinderen op nieuws
	Werk ouder	Leeftijd kinderen scheiding	Gedrag kind bij scheiding
	Ouders	Aanleiding scheiding	Gevoelens kind bij scheiding
	Kinderen	Afwikkeling formulieren	Loyaliteit
	Leefsituatie nu	Proces scheiding	Beleving scheiding kind
	Vooroordelen over scheiding(skinderen)	Ouderschap juridisch	Inspraak kind scheiding
		Omgangsregeling	Vertellen scheiding op school
		Alimentatie	
		Hulpverlening voor ouders	
Kernlabels	Ouders	Veranderingen	Verwerking kind
Labels	Beleving scheiding ouder	Verandering na scheiding	Verwerking scheiding kind
	Wat zien kinderen aan ouder bij scheiding	Beleving verandering kind	Hulp bij omgaan met scheiding
	Ouders en conflicten	Beleving verandering ouder	Effect hulp
	Contact kind-uitwonende ouder	Verliezen scheiding kind	Hulpbron kind
	Contact kind-verzorgende ouder	Bijkomende verliezen	Weerbaarheid kind
	Beleving ouderschap		Praten ouder-kind over scheiding toen
	Omgang ouder belang kind		Praten ouder-kind over scheiding nu
	Mening ouder scheidingen algemeen		Gedrag kind nu

Algemeen: algemene gegevens van de ouder en de kinderen, huidige leefsituatie en eventuele vooroordelen over scheiding waar ze mee worden geconfronteerd.

Leeftijd ouder: de leeftijd van de ouder die wordt geïnterviewd.

Opleiding ouder: de opleiding(en) die deze ouder heeft gevolgd.

Werk ouder: het werk dat de ouder in zijn loopbaan heeft uitgevoerd en zijn huidige werk.

Ouders: alles wat de ouder in algemene vorm over zichzelf of de ex-partner zegt, bijvoorbeeld karaktertrekken.

Kinderen: alles wat de ouder in algemene vorm over zijn kind(eren) vertelt.

Leefsituatie nu: de huidige leefsituatie van de ouder die wordt geïnterviewd, en de huidige leefsituatie van de kinderen.

Vooroordelen over scheiding(skinderen): eventuele vooroordelen over scheiding en scheidingskinderen waar de ouder of zijn kind(eren) tegenwoordig mee wordt geconfronteerd.

Scheiding: feiten over de scheiding zelf.

Leefsituatie toen: de leefsituatie zoals die was vóór de scheiding, bijvoorbeeld het soort woning, de sfeer, gewoonten binnen het gezin, et cetera.

Jaar scheiding: het jaar waarin de scheiding heeft plaatsgevonden.

Leeftijd kinderen scheiding: de leeftijd van de kinderen ten tijde van de scheiding.

Aanleiding scheiding: de aanleiding van de scheiding volgens de ouder.

Afwikkeling formulieren: de tijdsduur tussen de beslissing om te scheiden en officieel gescheiden zijn, hoe lang het heeft geduurd om alle formulieren e.d. in te vullen.

Proces scheiding: het verloop van de scheiding, bijvoorbeeld snel, rustig, met veel ruzies, et cetera.

Ouderschap juridisch: de manier waarop het ouderschap sinds de scheiding juridisch is geregeld, bijvoorbeeld een co-ouderschap.

Omgangsregeling: de omgangsregeling die door de ouders is vastgesteld voor het contact tussen kinderen en uitwonende ouder. Soms is er geen omgangsregeling, dan staat dit label voor de momenten en het aantal dagen dat kinderen bij (één van de) ouders verblijven.

Alimentatie: de aan- of afwezigheid van alimentatie, met name kinderalimentatie.

Hulpverlening voor ouders: eventuele hulpverlening die ouders hebben gehad vóór de scheiding en na de scheiding, bijvoorbeeld therapie of mediation.

Kinderen: alles over kinderen en scheiding, wat zij voelen en beleven, en hoe op school van de scheiding werd verteld.

Vertellen nieuws scheiding aan kinderen: alles over het moment en de manier waarop de kinderen door de ouder(s) werden ingelicht over de scheiding.

Reacties kinderen op nieuws: de reacties die de kinderen lieten zien op het nieuws van de scheiding, op dat moment tot een paar dagen na dat moment.

Gedrag kind bij scheiding: gedrag dat het kind tijdens de scheiding liet zien, dat volgens de ouder te maken had met de scheiding.

Gevoelens kind bij scheiding: gevoelens die het kind tijdens de scheiding liet zien, die volgens de ouder te maken hadden met de scheiding.

Loyaliteit: alles over loyaliteit bij het kind tijdens en na de scheiding.

Beleving scheiding kind: hoe het kind de scheiding volgens de ouder heeft beleefd.

Inspraak kind scheiding: inspraak die het kind eventueel had in verschillende aspecten van de scheiding, zoals de omgangsregeling.

Vertellen scheiding op school: hoe de scheiding op de school van het kind bekend werd gemaakt door het kind of de ouder, of allebei, en hoe er op school hiermee is omgegaan.

Ouders: alles over de ouders en de scheiding, hoe zij dit beleefd hebben en hoe ze als ouders met hun kind en met de ex-partner zijn omgegaan.

Beleving scheiding ouder: hoe de ouder de scheiding heeft beleefd.

Wat zien kinderen aan ouder bij scheiding: wat de kinderen tijdens de scheiding aan de ouder hebben kunnen zien, wat betreft gedrag of gevoelens.

Ouders en conflicten: de mate van conflicten tussen de ouders, zowel voor als tijdens en na de scheiding, en eventueel het onderwerp van de conflicten.

Contact kind-uitwonende ouder: de relatie en de mate van contact tussen het kind en de uitwonende ouder, na de scheiding.

Contact kind-verzorgende ouder: de relatie en de mate van contact tussen het kind en de verzorgende ouder, na de scheiding. Als er sprake is van een co-ouderschap, geldt dit label voor beide ouders.

Beleving ouderschap: de manier waarop de ouder het ouderschap tijdens en na de scheiding heeft beleefd.

Omgang ouder belang kind: de manier waarop de ouder oog heeft gehad voor en is omgegaan met het belang van het kind, tijdens en na de scheiding.

Mening ouder scheidingen algemeen: algemene opmerkingen van de ouder over het fenomeen scheiden.

Veranderingen: alle veranderingen die tijdens of na de scheiding hebben plaatsgevonden en direct of indirect verband houden met de scheiding.

Verandering na scheiding: veranderingen die tijdens en na de scheiding hebben plaatsgevonden en die (in)direct verband houden met de scheiding.

Beleving verandering kind: de beleving van de veranderingen door het kind.

Beleving verandering ouder: de beleving van de veranderingen door de ouder(s).

Verliezen scheiding kind: de verlieservaringen van het kind in de scheiding.

Bijkomende verliezen: andere verliezen die het kind ten tijde van de scheiding heeft meegemaakt, zoals het overlijden van een opa of oma.

Verwerking kind: alles over of en hoe het kind de scheiding heeft kunnen verwerken, de mate van weerbaarheid van het kind, of het kind met de ouder(s) over de scheiding praat en de hulpbronnen die het kind tijdens de scheiding hebben gesteund.

Verwerking scheiding kind: in hoeverre het kind nu volgens de ouder de scheiding heeft verwerkt.

Hulp bij omgaan met scheiding: de hulp die het kind heeft gehad bij het om kunnen gaan met de scheiding, bijvoorbeeld van ouders of professionele hulp.

Effect hulp: het effect van de hulp op het kind.

Hulpbron kind: hulpbronnen die het kind hebben gesteund in de scheiding, zoals familie of vriendjes, of hulpverlening.

Weerbaarheid kind: de mate waarin en de manier waarop het kind voor zichzelf opkomt of zijn behoeften kenbaar maakt.

Praten ouder-kind over scheiding toen: of en hoe de ouder met het kind over de scheiding heeft gepraat ten tijde van de scheiding, en wie daarin initiatief nam.

Praten ouder-kind over scheiding nu: of en hoe de ouder tegenwoordig met het kind over de scheiding praat, en wie daarin initiatief neemt.

Gedrag kind nu: gedrag dat het kind nu laat zien, dat nog te maken kan hebben met de scheiding.

Cd-rom

8. Interviews gescheiden ouders en professionals...

8.1 Interview gescheiden ouders

8.2 Interviews professionals

9. Labels en antwoorden

9.1 Labels en antwoorden interviews gescheiden ouders

9.2 Labels en antwoorden interviews professionals

10. Enquête vragen en antwoorden